

SÁGHY ERNA

Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években

1946-ban, a *Társadalmi Szemlében*, a Magyar Kommunista Párt elméleti folyóiratában jelent meg Kálmán András cikke: *A magyar cigányok problémája*.¹ A szerző olyan problémás népcsoportnak tekintette a cigányságot, amely csak részben vagy egyáltalán nem tudott beilleszkedni a társadalomba. A „helyes irányt” is megjelölte: a cigányság nagyobb része dolgozik, s így elindult az asszimilálódás felé. „Problémát csak azok jelentenek, akik a falun önálló egységbe tömörülve alkalmi keresetből, rendszeres munka nélkül tartják fenn magukat.” Ők a „vándor cigányok”.

Kálmán András egyik következtetése fontos a későbbiek fényében: „Tárgyilagos szemlélő előtt kétségtelen, hogy a nem asszimilált cigányság problémája nemzetiségi kérdés. Olyan rétegről van ugyanis szó, amely gazdaságilag, társadalmilag és részben nyelvében önálló csoportot alkot.”² E probléma megoldásának módja: „A gazdasági talpra állítást ki kell hogy egészítse a cigányság nemzetiségi jogainak megadása. Cigány anyanyelvűnek Magyarországon 1930-ban csak 8000 lakos vallotta magát, a valóságban azonban a cigány nemzetiségűek száma 80–120 ezerre becsülhető. A szlovákok mellett ez tehát az ország számbelileg legjelentősebb nemzetisége. Még sincs egyetlen cigány nyelvű iskolánk sem, ugyanakkor, amikor a Szovjetunióban a körülbelül feleannyi főt számláló cigány nemzetiségnek kifejtett kulturális intézményei és irodalma van” – írta Kálmán, aki nem tudta, hogy Szovjetunióban 1936-tól már egészen más volt a helyzet.³

¹ KÁLMÁN András: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 1946/8–9. 656–658.

² Uo. 657.

³ Uo. 658. – Vö. Alaina LEMON: Roma (Gypsies) in the Soviet Union and the Moscow Theatre 'Romen'. In: *The Gypsies in Eastern Europe*. Nationalities Papers, 19. 1991. 359–372.

Az 1945-ös választásokon indult pártok – beleértve az MKP-t is – nem foglalkoztak külön a cigánysággal. A *Társadalmi Szemlé*ben megjelent cikk, és a gondolat, hogy a cigányság nemzetiség, évekig visszhangtalanul maradt. A cigányság legfeljebb rendőri, közegészségügyi problémaként létezett a hatalom számára.

1954-ben a Minisztertanács és a Belügyminisztérium elrendelte a személyi igazolvány-rendszer bevezetését.⁴ A rendelet és végrehajtási utasításai nem tartalmazzák olyan kitételeket, amelyek a cigányság megkülönböztetését előírta volna. „Pótlólagos intézkedésként” azonban 1955-ben a belügyminisztériumban megfogalmazták, hogy a „kóbor cigányokat” (becslésük szerint 20–25 ezer főt) speciális személyi igazolvánnyal kell ellátni: „Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat [...] Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki a részükre [...]”⁵ Úgynevezett fekete igazolványt azonban nem „kóbor cigányoknak” adtak, hiszen számuk sosem volt több ezer. Ez az okmány stigmatizálta tulajdonosát, és a bőrszínre való utalásként értelmezte a rendőrség és értelmezték a cigányok is, akik a jelentés szerint „úgy érzik, hogy ez [a fekete igazolvány] faji megkülönböztetés”.⁶ A Belügyminisztérium pedig 1962 szeptemberében jelentette: „A cigányok megkülönböztetését szolgáló [sic!] fekete személyi igazolványok kicserélése már országosan megtörtént.”⁷

E kirívó eljárás természetesen nem általánosítható. A korszakban több kezdeményezés is történt a cigányság helyzetének javítására, „a szocializmus építésébe” való bevonására, de a kiindulópont mindig erősen paternalista volt. 1955-ben az Egészségügyi Minisztériumban kidolgoztak egy tervezetet, amely megállapította: „Bár a cigányság egy része a felszabadulás után kiemelkedett a közismert cigánysorból, mégis igen sok olyan cigánytelepülés található ma is, ahol félnomád módon, hihetetlen nyomorban, nem emberhez méltó körülmények között élnek. Egyes

⁴ 1/1954. (I. 9.) MT. számú rendelet a személyi igazolvány bevezetéséről; 1/1954. (I. 9.) BM. sz. rendelet a személyi igazolványról.

⁵ Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 2001/6. <http://beszelo.c3.hu/01/06/04purcsi.htm> Utolsó letöltés: 2008. április 12.

⁶ Pest Megyei Tanács VB Munkaügyi Osztálya. „Cigánykérdés”. 1957. augusztus 21. (125., 157/1957.) (László Mária hagyatéka.)

⁷ *Jelentés a cigány lakosság helyzetének megjavításáról szóló párhatarozat rendőri vonalon történt végrehajtásáról*. Belügyminisztérium. Bűnügyi Osztály (Bo.) 1962. szeptember 19. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-I-4-g. 46. d.

cigánytelepek helyzete közegészségügyi és szociális szempontból igen súlyos, és gyakran veszélyezteti a környék közegészségügyét és közbiztonságát. Az elmúlt években lezajlott kiütéses tifusz és visszatérő lát-járványok a cigánytelepekről indultak el.”⁸

A cigányság támogatását pártmunkások végezték társadalmi munkában. „Aktívák százai végzik ezt a munkát, akik szeretettel és megértéssel, segíteni akarással fordulnak a cigánycsaládok felé. [...] A felvilágosító, nevelő munka eszközeként egészségügyi előadásokat tartanak a telepeken, közérthető, egyszerű formában, s csak olyan követelményeket állítanak fel, melyek megvalósítását a meglévő adottságok lehetővé teszik. Az előadásokat filmvetítéssel kapcsolják egybe.”⁹ Az egészségügyi problémákat tehát elsősorban nem az elképesztő körülmények és a szegregáció felszámolásával, hanem „szeretettel”, neveléssel akarták megoldani.

1957-ben a Munkaügyi Minisztérium két munkatársának, Pogány Györgynek és Bán Gézának az irányításával országos felmérést végeztek a cigány lakosság helyzetéről. Ezt az adatgyűjtést az tette szükségessé, hogy a munkaerő-gazdálkodás szervezése során kiderült: a vállalatok nagy része elzárkózik cigányok felvételétől. A vállalatok a toborzásra jelentkező romákat visszautasították, sőt gyakran előre kikötötték, hogy cigányokat ne is küldjenek. Azaz maguk a vállalatok akadályozták, hogy cigány emberek munkához jussanak.

A kérdőpontokból¹⁰ kiderül, hogy nemcsak a cigányok létszámát, munkavégzését, kulturális, egészségügyi és lakásviszonyaikat vizsgálták, hanem státusukat, társadalmi megítélésüket, s ezeken keresztül az asszimilációs folyamatot is. Rákérdeztek a cigányok viszonyára saját nyelvükhöz, szokásaikhoz és származásukhoz, abban az összefüggésben, hogy milyen erős az identitástudatuk.

Pogány György és Bán Géza a beérkezett válaszok és adatok alapján elkészített¹¹ tanulmányában fontos szerepet kapott a cigányság nemzeti, nemzetiségi státusáról szóló elmélkedés: a szerzők tagadták a cigányság

⁸ Tervezet a cigányság társadalmi, szociális, egészségügyi és kulturális helyzetének megjavítására. Egészségügyi Minisztérium, 1955. március. MOL XIX-C-5. 89. d. 1964.

⁹ Jelentés a területen végzett cigánycsaládok gondozási munkájáról 1959-ben. MOL XXVIII-M-8. 1. d.

¹⁰ A Munkaügyi Minisztérium Bér- és Munkaerő-gazdálkodási Főosztályának levele és a kérdőpontok a Veszprém Megyei Levéltárból származnak (VemL XXIII. 20, 46. 155/1957.), de a MOL-ban is megtalálhatók a Munkaügyi Minisztérium iratai között.

¹¹ POGÁNY György–BÁN Géza: *A magyarországi cigányság helyzetéről*. Gépelt példánya megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtárban (MD 11 488). Valószínűleg kis példányszámban, belső használatra sokszorosították. Ebből készült A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái című munka, amely a *Munkaügyi Szemle* 1958/5. számában jelent meg (42–45.). (Ez az 1957-es tanulmány rövidített változata, amely nem tartalmazza a cigányság társadalmi státusának meghatározásáról elmélkedő részeket.)

nemzetiség mivoltát és népcsoportként azonosították. Következtetésük egyrészt az volt, hogy nem kell mesterségesen nemzetiséggé fejleszteni a cigányokat. („Nincs szükség cigány nyelvű iskolákra, cigány tankönyvekre, általában a cigány nyelv mesterséges feltámasztására”). Másrészt az, hogy „nem szabad akadályokat gördíteni asszimilációjuk elé”, de erőszakosan sem szabad siettetni ezt a folyamatot. Ugyanakkor leszögezték: „társadalmi helyzetükre ma még az jellemző, hogy – dacára az Alkotmányban rögzített elveknek – a cigányság eléggé számkivetett réteg: a cigányt nem akarják befogadni a falvakba, nem egyszer életveszélyesen megfenyegetik, ha a cigánysorról a faluba akar költözni. A egyes házasságot általában elítélik.”

A tanulmányt megvitatta a Munkaügyi Minisztérium kollégiumi értekezlete, és arra a következtetésre jutott, hogy meg kell kezdeni a cigányság súlyos problémáinak megoldását. Javasolták egy cigányügyi csúcsbizottság felállítását, valamint egy legfelsőbb szintű állásfoglalás vagy (párt)határozat meghozatalát.¹²

1957. október 26-án azonban a Művelődésügyi Minisztériumban a többi nemzetiségi szervezet mintájára létrejött a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége – s ezzel új helyzet állt elő.

1. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének megalakulása, működése és felszámolása

A Cigányszövetség létrejöttének körülményei

A forrásokból egyértelműen megállapítható, hogy nem politikai körökben fogalmazódott meg először egy cigányokkal foglalkozó szervezet szükségessége, hanem cigány értelmiségi kezdeményezés volt. László Mária – a cigányszövetség első főtítkára – már 1954 augusztusában levélben fordult ez ügyben a Budapesti Pártbizottsághoz. Majd 1956. január 9-én a Minisztertanácshoz nyújtott be feliratot, amelyben egyértelműen cigány nemzetiségi szövetség létrehozását sürgette. Ebben azt írta: „Milyen hiányolom, hogy amikor nemzetiségről, kisebbségről vagy néptörédekről beszélünk, nem történik sehol említés és intézkedés a cigány néptörédekről. [...] Amíg hazánk területén a nemzetiségek már a szocialista államelmélet gyakorlatának megfelelően gazdasági, politikai és kulturális egyenjogúságot élveznek, addig a cigány néptörédék ezen intézkedések

¹² MOL XIX-c-5. 3 d., 1957.

ből ismét kimaradt. [...] Kiestünk a haladás hivatalosan biztosított menetrendjéből, véletlen szerencsétől, jószándékú emberektől függ sorsunk.”

Sérelmezte, hogy hiányzik a hivatalos nyelvhasználat, a cigány nyelvű oktatás az óvodákban, iskolákban, nincs cigány nyelvű sajtó, a kulturális értékeiket nem ismeri el a társadalom. Emellett a cigányság semmiféle védelmet nem kap a diszkriminációval és a hatóság túlkapásaival szemben. Mind ezen problémák orvoslására sürgette egy „különleges bizottság” felállítását.

A felirathoz László Mária két mellékletet csatolt. Az első 1955 novemberében neves cigányzenészek (Járóka Sándor, Oláh Kálmán, Lakatos Vince, Toki Horváth Gyula, Pécsi József) nevében íródott, akik kérték, hogy a cigányságot is vonják be a szocializmus építésébe, tegyék lehetővé az alapvető kulturális javakból való részesülését és az írni-olvasni tanulást. A másik levél Pánd község cigánytelepének 280 lakója nevében íródott, negyvenkét névvel. (A nevek után aláírás helyett rendre három x áll.)

„Azzal a kéréssel fordulunk illetékes hatóságainkhoz, hogy tegyék lehetővé számunkra az írni-olvasni tudás és valamilyen mesterség megtanulását. [...] Szeretnénk egyenjogú polgárok lenni, s kötelességeinket is akként teljesíteni. Sötét és szomorú életünkben, mely a kitagadottsággal és megvetéssel egyenlő, kérünk segítséget az emberi felemelkedéshez.”

A László Mária hagyatékából előkerült felirat gépelt másolat, és a következő záradékot tartalmazza: „A felirat és mellékleteinek másolatait hitelesíti: Vas István, Paks, 1974. május 29-én.”¹³ Az egyetlen ismert példányon a nevek csak írógéppel vannak feltüntetve, nem lehet tudni, valóban aláírták-e a zenészek, és valóban szerepelt-e a két jegyzék a beadvány mellékleteként. Annyi biztos, hogy Pécsi József László Mária rokona volt, az ő segítségével valószínűleg fel tudta venni a kapcsolatot más zenészekkel is, akiket megnyerhetett a cigány nemzetiségi szövetség ügyének.

A megfogalmazásból kiderül, hogy valószínűleg mindkét mellékletet maga László Mária írta, amelyekkel sikerült a cigányság különböző rétegeinek egybehangzó akarataként előterjeszteni a kérését. („Bejelenetem, hogy a munka megindítását máris sokan várják, orvosok, jogászok, pedagógusok és közülünk sokan.”)

A felirat betérjesztése után zajlott le az 1956-os forradalom és népfelkelés, amelyben a cigányok nemzetiségi jogokat nem követeltek és származási alapon nem szerveződtek. Ám nem lehet igazolni azt az értelmezést, amely szerint „Nem csak rájuk [értsd: a cigányokra], hanem a különböző nemzetiségi csoportokra is tartózkodó passzivitás volt a jel-

¹³ Nem tudjuk, hogy milyen célból készült ez a másolat (valószínűleg egy másolatról készült másolat) 1974-ben. Az eredeti példány nem ismert. – László Mária hagyatéka a Néprajzi Múzeumban található.

lemző. Később, a nemzetiségek helyzetével foglalkozó párthatározat ezt úgy fogalmazta meg, hogy »példamutató módon« viselkedtek.»¹⁴

1957-ben a Művelődési Minisztérium és a Minisztertanács Titkársága között politikai egyeztetés folyt a cigányszövetség létrehozásáról. Felmerült egy olyan lehetőség, hogy az érintett szaktárcák képviselőiből és a cigányság problémáit jól ismerő „cigány származású dolgozókból” hozzanak létre társadalmi bizottságot – ami erősen hasonlít a Munkaügyi Minisztérium már említett javaslatára. A bizottság feladata a cigányság helyzetének felmérése és javaslat készítése lett volna a „cigány-probléma megoldására”. Közben azonban László Mária előreszaladt: feliratát – még több aláíróval – elküldte a kormány titkárságához.¹⁵

Mindezzel párhuzamosan, pontosan 1957 nyarán a Művelődésügyi Minisztériumban létrehozták a Nemzetiségi Osztályt. Ennek felügyelete alá helyezték a működő nemzetiségi szervezeteket, a szlovák, a román, a német és a délszláv szövetséget. A rendelkezésemre álló adatok alapján arra következtettek, hogy az új minisztériumi osztály vezetője, Vendég Sándor és munkatársai saját pozíciójuk erősítése érdekében támogatták a cigányszövetség létrehozását, hiszen a Munkaügyi Minisztériumban folyó országos adatgyűjtés és helyzetelemzés rávilágított a „cigánykérdés” társadalmi fontosságára. A Nemzetiségi Osztálynak az lett a feladata, hogy kimunkálja a cigánysággal kapcsolatos pártpolitikát.

Úgy tűnik tehát, hogy László Mária szervezkedése és egy cigányokkal foglalkozó felső szintű szervezet létrehozásának igénye találkozott egy adott pillanatban. Az ideológiai vákuum, az a tanácsstalanság, amit a minisztériumok eltérő koncepciói mutattak, valamint az újonnan megalakuló Nemzetiségi Osztály politikai törekvései tették lehetővé, hogy október 26-án, a Művelődési Minisztérium osztálya alá rendelve megalakuljon a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, annak ellenére, hogy a pártvezetés egy percig sem kívánta nemzetiségként elismerni a cigányságot.

A Cigányszövetség első főtitkára: László Mária

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének első főtitkára, László Mária, 1909. november 17-én született Nagykátán. Anyja Czinka Rozália, a családi legenda szerint Czinka Panna, a 18. században élt híres prímás, zeneszerző és zenekarvezető leszármazottja. Apja László Farkas állatkereskedő. Tizenhárman voltak testvérek.

¹⁴ BEREY Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: BEREY Katalin–HORVÁTH Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, 1990. 7–72.

¹⁵ MOL M-KS 228. f. 33/1957/5. 126–129.

Életéről kevés és vázlatos az információ. Unokatestvére, Pécsi Ilona mesélt róla, és ő tette lehetővé, hogy hagyatékát – egykori iratokat, dokumentumokat, leveleket, fényképeket – tanulmányozhassam. Innen származik számos olyan forrás, amelyet levéltárakban nem találni. Itt maradt fenn egy 1933. augusztus 9-én kiállított fényképes újságíró-igazolvány, amelyben Ivánka Mária újságírói álnéven szerepel a *Balatoni Kurír* belső munkatársaként. Egy későbbi újságcikk így ír erről a korszakáról: „Kora ifjúsága óta foglalkozik a cigányok problémáival, járja az országot, gyűjti az adatokat. 1937-ben, mikor először lázadt fel az igazságtalanságok ellen és szövetkezésre szólította a pándi cigányokat, mint kommunista-gyanúst, izgatás címén letartóztatták. Évekig csendőri felügyelet alatt állt, nem kapott munkát.”¹⁶ Lehetséges, hogy részt vett az illegális kommunista mozgalomban.

A negyvenes évek elején minden bizonnyal egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytatott, mert bekapcsolódott az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Nemzeti Munkaszolgálatának¹⁷ munkájába. 1944. január 9-én kiállított igazolványa szerint „László Mária a fenti intézmény sajtóelőadója”. (Később felettesei a Művelődésügyi Minisztérium Nemzeti-ségi Osztályán ebben a szervezetben folytatott tevékenységére hivatkoztak, mikor „leleplezték”, hogy a múlt rendszerben egy „jobboldali, fasiszta szervezet” tagja volt. Utóbb ezzel az ürüggyel távolították el a cigányszövetség éléről.)

A második világháború után, a koalíciós időkben a Szociáldemokrata Párt tagja lett, ahol – mint legközelebbi munkatársa, Gere György írta – „Fáradságot nem ismerve harcolt, küzdött a cigányok felemelkedésén. [...] Ez idő tájt, főként hetente (szombat, vasárnap) jártuk az országot. Több cigánytelepen is megfordultunk, mígnem az 1958-as évben minisztertanácsi segítséggel megalakítottuk a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, melynek vezetőhelyettese lettem.”¹⁸

¹⁶ KUN Erzsébet: Ne legyen különbség ember és ember között. Évszázados babonák ellen küzd az egy éve létesült Cigányszövetség. *Magyar Nemzet*, 1958. szeptember 19.

¹⁷ A hazafias szellemű szervezet fiatal lányokból állt, akiket egyenruhájukról „pöttyös kisasszonyoknak” neveztek. A nyári szünetekben „felvették az egyenruhát s menetelni kezdtek a sok kis falu felé, hogy meghódítsák őket a munka fegyverével és szeretetével” – írja a *Magyar Katonaújság* 1940. augusztus 17-i száma. A lányok katonai rendszerben, szigorú szabályok között táboroztak le egy-egy faluban, ahol sokgyermekes, szegény családoknak segítettek a gyermeknevelésben és -gondozásban, s minden adódó házimunkában. A szervezet ideológiája az volt, hogy – a nemzeti összefogás jegyében – áttörjék a távol-ságot urak és parasztok, városi és falusi lakosság között, s maguk is jobban megismerjék a falu életét.

¹⁸ Visszaemlékezését Gere György maga bocsátotta rendelkezésemre. A Cigányszövetségben végzett munkájáról szóló emlékeit 1991 januárjában írta le Bársony János kérésére.

László Mária 1958 végéig a Cigányszövetség főtítkáráként dolgozott. Erről a posztról – miután politikai hecckampányt folytatott ellene – távoznia kellett. 1959 elején kísérletet tett arra, hogy a cigánysággal kapcsolatos történelmi kutatások területén dolgozhasson, sikertelenül. Végül elhelyezkedett a postánál, s innen ment nyugdíjba főpénztárosként. Hagyatékában – egyéb dokumentumok mellett – megtalálhatók jegyzetei egy cigány nyelvtankönyvhöz és szótárhoz, összeállított egy terjedelmes kéziratot a magyarországi cigányzenészekről, kutatásokat végzett a cigány történelemről. Nem ment férjhez, de örökbe fogadott és felnevelt egy, a háborúban árván maradt kislányt. 1989. november 7-én halt meg Budapesten. Pécsi Ilona elmondta: halála előtt néhány héttel nagy mennyiségű iratot és dokumentumot égetett el, mondván: „erre már úgyszem kiváncsi senki”. Megmaradt hagyatéka csupán töredéke lehet mindannak, amit éveken keresztül őrzött, ám így is rendkívül fontos forrásegyüttes. Enélkül nem lenne rekonstruálható többek között a szövetség története sem (például László Mária, a Cigányszövetség létrehozásában játszott szerepét egyetlen minisztériumi irat sem említi).

A Cigányszövetség működése

A szövetség feladataira és tevékenységére vonatkozó eredeti elképzeléseket az alapító okiratokból ismerhetjük meg. A rendelkezésre álló források alapján¹⁹ megállapítható, hogy a Cigányszövetséggel kapcsolatos eredeti elképzelés hogyan változott a működés során. Mindegyik dokumentum tartalmazza, hogy a szövetség „egyrészt állami intézmény, másrészt a cigányok tömegmozgalmi társadalmi szervezete, saját problémáik megoldására”. A szervezeti felépítésről szóló eredeti elképzelés szerint a tagság alkotta volna a közgyűlést, amely a szövetséget érintő minden fontos kérdésben dönt.

Az alapszabályban rögzített tevékenységi körök a következők voltak: „A Magyarországon élő cigányok gazdasági, politikai és kulturális életszínvonalának felemelése nemre és foglalkozásra való tekintet nélkül. Az összes magyarországi cigányok bevonása a szocializmus felépí-

¹⁹ Javaslat a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége létrehozására (1957. VIII. 26.) (megtárgyalták és elfogadták a Művelődési Minisztérium miniszterhelyettesi értekezletén, 1957. szeptember 23-án), valamint a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége egyesületi alapszabálya (1957. december). Mindkettő megjelent a Népművelési Intézet kiadásában 1986-ban: *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből* (Házinyomdában sokszorosítva 100 példányban). László Mária hagyatékában megtalálható a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének alapszabálya (dátum nélküli másolat). A három forrás részben különbözik egymástól, de a lényegi pontokon megegyeznek.

tésébe, e célból való szervezésük és kultúra terjesztése, szövetkezetek szervezése. Figyelemmel arra, hogy ez a Szövetség olyan szervezet, amelyhez hasonló a cigányok eddigi életmódjának megváltoztatására még nem alakult, ennek folytán munkássága a gyakorlati követelményeknek megfelelően módosulhat [...] Illetékes állami országos szervekkel közös tervezetet dolgoz ki munkába állításukra, iskoláztatásukra és kultúrájuk emelésére, egészségügyi és szociális viszonyaik javítására, letelepítésükre, életkörülményeiknek megfelelő szintre való felemelésére.

A Szövetség az MSZMP politikáját ismerteti, azt elfogadtatja, széles körű nevelőmunkát folytat, hogy a cigányok a népi demokratikus államrend hasznos tagjaivá váljanak.”

Az alapszabályzat valójában homályban hagyta a szervezettel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket, például azt, hogy milyen módon kapcsolódna egymáshoz az állami irányítás, a párt politikájának megvalósítása és a cigány önszerveződés; milyen jogokat gyakorol a szövetség vezetője, hogyan érintkezhet állami és pártszervek vezetőivel (közvetlenül, vagy felettesein keresztül).

A függetlenített főtitkár mellett egy, majd három előadó dolgozott, s néhány önként jelentkező társadalmi munkás segítette őket. László Máriaék megpróbálták az ország egész területéről maguk köré gyűjteni azokat, akik tenni akartak a cigányság érdekében, s igyekeztek belőlük hálózatot létrehozni. Ámde nem tudtak fizetni, ezért sok lelkes jelentkező később nem sikerült bevonni a munkába. Megyei összekötők viszont dolgoztak a szövetségnek, akik igazolást kaptak. Valódi jogaik nem voltak, mint ahogy a Cigányszövetségnek sem.

Vannak arra utaló jelek, hogy a Cigányszövetséget működésének legelső időszakában még nemzetiségi szövetségként tartották számon, vagy legalábbis bevonták nemzetiségi ügyekbe. 1957 novemberében László Mária meghívást kapott a Mohácsi Városi Tanács VB nemzetiségi problémákat tárgyaló értekezletére. Majd 1957. november 30-án a Hazafias Népfront tartott értekezletet a nemzetiségek még megoldatlan művelődési problémáival kapcsolatos teendőkről, ahol a cigányság helyzete is napirendre került.²⁰ 1957 végén a nemzetiségekről szóló értekezleteken még menetrendszerűen szó esett a cigányok helyzetéről is. A Művelődésiügyi Minisztérium 1957. szeptember 23-án megtartott miniszterhelyettesi értekezletén – amelyen megtárgyalták és elfogadták a cigányszövetség létrehozásáról szóló javaslatot – határozatot hoztak arról, hogy

²⁰ *Magyar Nemzet*, 1957. december 1.

„a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó minisztertanácsi előterjesztésben a cigánykérdés vonatkozó problémáit fel kell vetni”.²¹

Kísérlet a cigány kultúra és nyelv megőrzésére, ápolására

A Cigányszövetség neve azt sugallta, hogy elsősorban a cigány kultúra fejlesztése és ápolása a célja; s kezdetben valóban leginkább a kulturális munka fontosságát hangsúlyozták. 1957. november 5-én kelt levelében László Mária ezt írta: „Erős művészeti vonalunk lesz, így szükségünk lesz azokra az írókra, akik művészegyütteseinket, később a saját színpadunkat ellátják írói művekkel.”²² (Ez utóbbi tervet nyilvánvalóan a Moszkvai Cigány Színház példája ihlette.) Kiemelten kezelte a magyar cigányzenészek ügyét, akik több levélben is panaszkodtak egyre romló elhelyezkedési lehetőségeik miatt (leginkább a tánczene térhódítását fájlalták a vendéglátóiparban, ami a cigányzene háttérbe szorításával fenyegetett). László Mária ezért munkaközvetítéssel is akart foglalkozni, illetve tervezte egy „magyar cigány népi együttes” felállítását is.

1957 végén a szövetség így határozta meg munkatervében a kulturális feladatokat: „Minden eszközzel harcolunk az előítéletek teljes felszámolásáért. Célunk, hogy végre megteremtsük az eredeti cigány irodalmat, zenében, prózában egyaránt. Eredeti és helyes nyelvünket, szótárunkat, ha nem is kívánjuk ezt tanítani, de a tudományos intézmények számára elkészítjük. Szeretnénk a cigány tehetségeket bemutatni, és zenénket közkinccsé tenni, mely eddig – miután cigányellenőrzés nem volt – majdnem minden esetben hamis képet nyújtott.”

A kultúra fejlesztését, bemutatását az előítéletek felszámolására is alkalmasnak tartotta: „Vidéken kis kultúrgócokat teremtünk, s közöttük versenyeket rendezünk. Ezzel kettős a célunk: a cigányság élete a kisparsztok életével évszázadok óta együtt zajlott. Népi motívumaik találkoznak. Együtt a magyar nép ősi, eredeti kultúrájával mutatjuk be a cigányok sajátos kultúráját, s ebben a közös munkában reméljük, felenged a mesterségesen táplált fajgyűlölet és előítélet. Ugyanakkor azokban a falvakban, ahová a kultúr-autóbuszok nem jutnak el, mi feladatainknál fogva terjesztjük a szocialista kultúrát.”²³

Ebben az időszakban a *Népszabadság*ban tudósítás jelent meg a Cigányszövetség létrehozásáról. Ez – összhangban a cigányszövetség

²¹ Művelődésügyi Minisztérium Minisztériumi Titkárság; Miniszterhelyettesi értekezlet (1957. szeptember 23.) iratanyaga megtalálható: MOL XIX-1-4-eee. 1. d. 11. t.

²² MOL XXVIII-M-8. 1. d.

²³ Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége vázlatos munkaterve. In: *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből.* I. m. 12–19.

vezetőjének elgondolásaival – olyan módszereket javasolt a cigányok társadalmi helyzetének megváltoztatására, amelyek a romák igényeiből, szokásainak és hagyományainak elemzéséből indulnak ki.²⁴ A cikk megjelenése a párt hivatalos országos napilapjában arra utal, hogy ekkor még elfogadható cigánypolitikának számított László Mária minden elgondolása.

Cigány kisipari szövetkezetek

A Munkaügyi Minisztérium két munkatársa által készített, már említett tanulmányból is kiderül, hogy az ötvenes évek második feléig a cigányok munkába állítása nem járt kielégítő eredménnyel. A tanulmány szerint ennek az volt az oka – a cigányok rendkívül alacsony iskolai végzettsége és a többi dolgozó előítéletei mellett –, hogy „nehezen tudják megszokni az üzemi élet fegyelmét”. Innen eredt az ötlet, hogy különálló cigány szegkovács kisipari szövetkezeteket hozzanak létre.²⁵

A tanulmány alapjául szolgáló megyei jelentések egyike szerint: „Az elmúlt évben volt olyan elképzelés megyénkben, hogy cigány dolgozókból álló állami gazdaságot vagy termelő szövetkezetet hozzunk létre. Ezt elsősorban az ellenforradalmi események gátolták meg. Tapasztalatunk szerint legkönnyebben vályogvető, kosár-, illetve lábtörlőfonó szövetkezetet lehetne létrehozni.”²⁶

1957. december 16-án a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésén, ahol a megyében élő cigányok helyzetéről és a megoldásra váró feladatokról beszéltek, több, a korszakban példa nélkül álló javaslat született: fel kell tárnai a cigány kultúra javait, és cigány kulturális központot kell létesíteni Mátészalkán; a cigánytelepeken építsenek közösségi házakat, a cigányzenészeket alkalmazják vendéglátóipari üzemekben; adjanak ki „képes füzetet” az előítéletek leküzdése céljából, illetve kutassák fel a cigányság történelmét. Felkérték a mátészalkai és a nyíregyházi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet helyi vezetőit, hogy a cigányok között szervezzenek kosárfonó, kertibútor- és kaskótő szövetkezeteket. Elhatározták, hogy újraélesztik az egy éve szünetelő vásárosnaményi cigány kosárfonó szövetkezetet.²⁷

²⁴ SOLYMAR Tamás: Gondolatok egy új szövetségről. *Népszabadság*, 1957. november 5.

²⁵ POGÁNY György–BÁN Géza: i. m. 21.

²⁶ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnökének jelentése. Miskolc, 1957. július 7. László Mária hagyatékából.

²⁷ A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1957. december 16-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből. Tárgy: A cigányság helyzete és az ebből adódó feladatok. 213/1957. VB. László Mária hagyatékából.

Pogány György és Bán Géza tanulmányának egy fejezete ugyanakkor beszámolt a szegkovácsok már működő szövetkezetéről: „Pomázon a szegkovács cigányok kisipari termelőszövetkezetben dolgoznak, és kb. 1600–1800 forintot keresnek. Bent laknak a faluban, viszonylag tűrhető lakásokban. Az egyik vezetőségi tag lakásán rádiót, előfizetett újságot láttunk. Mind a férfi, mind a felesége jól öltözött, lakásuk berendezése gyakorlatilag mégis csak tűzhely, ágy, asztal és néhány szék volt.”²⁸ A szerzők az ő életszínvonalukat már összemérhetőnek tartották a környezetükben lakókéval.

A cigány tagokkal működő szegkovács ktsz-ek már a negyvenes évek végétől alakultak. Az ötvenes években, az iparosítás kezdetén a cigányok még nagyon nehezen tudtak állami vállalatoknál elhelyezkedni, s a kisipari szövetkezetek sokuk számára jelentették az egyetlen munkalehetőséget. Emiatt több településen a helyi közigazgatás szervezte ezeket a „vállalatokat”.

A kovács hagyományokkal rendelkező közösségekben a szövetkezet-alapítás lehetőséget adott a korábbi foglalkozás megőrzésére, s tágabb értelemben a közösségi tradíciók továbbvitelére. Ezek a szegkovács kisipari szövetkezetek önálló gazdasági egységekként illeszkedtek a szocialista iparba. Kezdetben elsősorban a bányáknak gyártottak különböző méretű sínszegeket. Hagyományos módon termeltek, a technológia az évszázadok során mit sem változott. A Cigányszövetségnek 1958-ban készített jelentés erről így számolt be: „A jelenleg szövetkezetekben dolgozó tagok nagyapái és azok elődei évszázadokon keresztül a földön térdelve kovácsoltak, és a jelenlegi tagok is belépésükkor földbe ásva, kézi fújtatóval kezdték a munkát. Nem is egész tíz év kellett ahhoz, hogy a föld feletti kovács tűzhelyen – éppen úgy, mint a kovács szakmában – elektromos fújtatóval dolgozzanak. Mindezekről eltekintve [...] ez a szakma az összes szakmák között a legegészségtelenebb. [...] Ez is alá támasztja azt a végső megállapítást, hogy az e szakmában dolgozókat át kell képezni más szakmákra.”²⁹

A jelentés szerint az országban akkor 10 önálló cigány vasipari szövetkezet és négy részleg működött, ezekben 477 ember dolgozott. Ebben az időszakban – ami egybeesett a Cigányszövetség első korszakával – már komoly fennakadások voltak a termelésben. A korábban jól jövedelmező termékeket ugyanis más szövetkezetek is gyártani kezdték, közben pedig

²⁸ POGÁNY György–BÁN Géza: i. m. 21.

²⁹ KERTÉSZ Miklós: *A szövetkezetbe tömörült vasipari cigányok*. Jelentés a Cigányszövetség és az OKISZ részére. 1958. augusztus 13. MOL XXVIII-M-8. 1. d. 3. t.

néhány, korábban keresett termék a bányák modernizálásával fölöslegessé vált. Egyre súlyosabb problémát okozott a nyersanyagok beszerzése, amihez a végtelenségig központosított és bürokratizált gazdaságirányítási rendszerben szükség volt kapcsolatokra, érdekérvényesítési lehetőségekre. A cigány szövetkezetek vezetői azonban nem tudtak jól helyezkedni.

1958-ban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács körlevélben fordult a járásokhoz, hogy közöljék a területükön élő cigányok számát, írják le életkörülményeiket, az egészségügyi és szociális viszonyokat. Helyzetük javítása érdekében pedig megoldási javaslatokat kértek. Az edelényi járás vezetője beszámolt a helyi családok életéről, munkalehetőségeikről.

„Nem minden cigány szokja meg egyformán az üzem munkafegyelmét – írta. – Ebből kiindulva olyan munkaalkalmat kell találni, ahol a fegyelem nem annyira szigorú, és a keresetük szorgalmuk függvénye lenne. Ilyen foglalkozás lenne a Kosárfonó Szövetkezet.”³⁰ A cigány kisipari szövetkezet ötletét is elsősorban amiatt tartotta jónak, mert így a „rendes” munkahelyen nem kellene a cigány dolgozók fegyelemre szoktatásával, többségi környezetbe való integrálásával bajlódni, a munkahelyi konfliktusoknak elejét lehetne venni az elkülönítéssel. Azt a jelentés írója is látta, hogy a kisipari termékek értékesítését meg kellene oldani, s ehhez a megye segítségét kérte. A jelentéshez kapcsolódó felmérés szerint a járásban 170 család már jelezte: azonnal belépne a kosárfonó szövetkezetbe, 25 család pedig összel, a nyári szezonális munkák végeztével csatlakozna hozzájuk. A járásban élő cigány családok mintegy negyven százaléka alkalmi munkából élt.

A Cigányszövetségben 1958 szeptemberében több szegkovács ktsz képviselőinek részvételével értekezletet tartottak arról, hogyan lehetne a szegkovács ktsz-ek termelését átállítani más iparcikkekre. László Mária arra ösztönözte a megjelenteket, hogy vegyenek részt a helyi, cigánysággal kapcsolatos problémák megoldásában, illetve figyelmeztessék feladataikra a helyi hatóságokat. Beszédéből kitűnik: a szegkovácsokat példaképpül akarta állítani a felemelkedni vágyó cigányok elé, s még több szövetkezet (köztük vályogvető, kosárfonó, famegmunkáló) szervezésével munkalehetőséget akart teremteni a különböző kézműves hagyományokkal rendelkező közösségeknek. Nem titkolt szándéka volt elősegíteni a hagyományos cigány szakmák megőrzését.

Akkoriban már működött a Budapesti Szegkovács Ktsz, s több másik szövetkezet beindításán is dolgoztak. A ktsz-ek felügyeletét és irányítását a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége (OKISZ) látta el, amelynek munkatársaival László Mária jó kapcsolatot alakított ki. Ennek is köszön-

³⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Edelényi Járási Tanács VB. XXIII–209. 1652/1958.

hető, hogy a termelési nehézségek ellenére nem a cigány ktsz-ek leépítéséről, megszüntetéséről, hanem profiljuk átalakításáról döntöttek 1958 nyarán. Új termékekkel akarták fellendíteni a forgalmat annak érdekében, hogy még több munkást lehessen foglalkoztatni. Országos kiállítást is terveztek Budapesten; a Nemzeti Múzeumban vagy az Iparművészeti Múzeumban szeretnék volna bemutatni a cigány vasipari szövetkezetek termékeit. Ezzel a gazdasági megfontolásokon kívül az volt a cél, hogy bemutassák a társadalomnak a dolgozó, értéket teremtő cigány közösségeket: „A cél az volna, hogy bel- és külföldön minden illetékes tudomást szerezzen arról, hogy milyen anyagból milyen fontos termelést folytatnak a cigányok. [...] Ezekből a cikkekből évi 60–80 millió forintot lehetne termelni a legrealisabb számítások mellett. Ez egyúttal azt jelenti, hogy négy-szeresre lehetne emelni a jelenleg szövetkezetben dolgozó létszámot.”³¹

Ekkor még úgy látszott, hogy a hivatalos cigánypolitika, amelynek egyik célja a cigányok munkába állítása volt, és a cigány szegkövác ktsz-ek ügye összhangban áll egymással. László Mária a fővárosi tanács elnökének írt levelében a következőt javasolta: „Budapest, vagy a város peremrészén sürgősen oly vállalatot hozunk létre, mely cigány dolgozókra épülne. (Magyar vezetőséggel.) E vállalat teljes tervekapaacitással tud dolgozni, mert a cigányság munkára szorítható, és számos példa van arra, hogy tudnak dolgozni. Az évszázados és a jelenlegi tapasztalat azt bizonyítja, ha nem foglalkozunk velük – csak internáló táborok alakjában –, akkor e probléma nem nyer megoldást. Ilyen módon megoldott foglalkoztatásukkal sokkal nagyobb százalékban lesznek megmenthető társadalmunk számára, mint hisszük.”³²

Az önálló cigány termelési egységeket, így a cigány kisipari szövetkezeteket László Mária távozása után, 1959-től károsnak minősítették, mint a cigányság elkülönülésének eszközét. Az 1961-es párthatározat után az önálló cigány ktsz-eket a helyi tsz-ekbe igyekeztek beolvasztani, és legfeljebb azok melléüzemágaként működhetnek. Ám hosszabb távon ezek megszüntetését, a cigány dolgozók más üzemekben való elhelyezését tekintették kívánatosnak, amit meg is valósítottak.

Érdekvédelem

A Cigányszövetség megalakításának napján László Mária hivatalos levelet küldött a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete címére. Ebben felhívta a figyelmet a magyaror-

³¹ Részlet a kiállítás tervéből, amelyet az OKISZ Vascsoportja dolgozott ki. MOL XXVII-M-8. 1. d. 3. t.

³² A levél másolata László Mária hagyatékából származik.

szági cigányok üldöztetésére a nácizmus időszakában, bejelentette kártérítési igényüket, s mivel az érintettek még nem ismerték ezt a lehetőséget, kérte, hogy hosszabbítsák meg az igénybejelentés határidejét. Novemberben azt a választ kapta, hogy tárgyaljon az Értékforgalmi Bank Rt. vezetőivel, akik felajánlották segítségüket. Erről a megbeszélésről László Mária ezt írta az Üldözöttek Érdekvédelmi Szervezetének decemberi levelében: „A 20 000 ingyenes kérdőívet nem vesszük át, tekintettel a cigányok nagy kulturálatlanságára a kérdőívek kitöltését illetően. Ezért olyan határozatot hoztunk, hogy egy sima névsort dokumentálunk. E névsor beadási határideje 1958. február hó vége.”³³

A két hónap haladék valószínűleg nagyon kevésnek bizonyult, a lista elkészültéről nem tudunk. A Cigányszövetség levelezésében nincs dokumentum a kárpótlási ügyek további sorsáról, de valószínű, hogy az információ eljutott az érintettek egy részéhez. Mint Karsai László írja: „Bizonyosnak tekinthető, hogy annak a híre, hogy a deportáltak és hozzátartozóik kaphatnak jóvátételt, eljutott a cigányokhoz, az analfabétákhoz és az írni-olvasni tudókhöz egyaránt. 1959–1960-ban mindazokból a falvakból, városokból jelentkeztek cigányok, ahol levéltári forrásokkal bizonyítható, vagy legalábbis igen erősen valószínűsíthető, hogy valóban üldözték őket.”³⁴

Karsai leírja, hogy a kártérítésről készült mintegy 80 000 dossziét az Általános Értékforgalmi Bank irattárában őrzik. Ebből 298-at (!) adtak be cigányok, s 263 dosszié tartalmazott a cigányok üldöztetésére vonatkozó használható adatokat. „A 263 dossziében összesen 219 halott, 208 deportált neve szerepelt.” A kérvények arról tanúskodnak, hogy a cigány igénylőknek hivatalos személyek nem segítettek a kitöltésben – eszerint a Cigányszövetség sem tudta vállalni a feladatot. (A magyarországi kivégzések és a náci haláltáborok magyar cigány áldozatainak száma Karsai megállapítása szerint körülbelül 5000 fő. Az igénylők kaptak kártérítést, de ők csak nagyon kis hányadát alkották a származásuk miatt üldözött magyarországi cigányoknak.)³⁵

Amikor a sajtó hírt adott a Cigányszövetség megalakításáról, sokan keresték fel panaszaiikkal a szövetség irodáját. Kiderült, hogy a cigányok sokszor a legegyszerűbb ügyek intézésében is teljesen ki vannak szolgál-

³³ MOL XXVIII-M-8. 2. d.

³⁴ KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992. Függelék. A magyarországi cigányüldözések a kártérítést igénylők által megadott információk alapján. 136–141.

³⁵ Uo. 138.

tatva a hivataloknak. Mivel nem ismerték a hazai bürokrácia útvesztőit, sok helyen elutasították őket. Ha számukra kedvezőtlen döntés született, a származásuk miatti hátrányos megkülönböztetést okolták. A Cigányszövetség mindezek hatására, bár nem kifejezetten érdekvédelmi szervezetként jött létre, kénytelen volt ilyen ügyekkel is foglalkozni.

A felsőbb szervek számára hasznos volt, hogy a szövetség érdekvédelemmel is foglalkozott. Egyrészt a hozzájuk érkezett panaszos ügyeket azonnal továbbíthatták a Cigányszövetségnek, mondván, hogy majd megoldja a problémát, másrészt a cigányok összes panasza, elégedetlensége és kívánsága egy helyen „csapódott le”, s a felgyülemlt levelekből és jegyzőkönyvekből lemérhető volt a hazai cigányság hangulata. „Nyilvánvalóvá vált, hogy a falusi életkörülmények romlása és a hagyományos megélhetési formák egy részének ellehetetlenülése folytán feszültség és elégedetlenség halmozódott fel a cigányok körében.”³⁶ Ebben az időszakban szigorították a magánkisipari és -kereskedelmi tevékenység feltételeit, a már kiadott engedélyeket felülvizsgálták, s nagy számban vonták be azoktól a többségükben cigány iparosoktól, vándorkezesektől, hulladékanyag-begyűjtőktől, akiknek munkája utazással, vándorlással járt. Az iparban munkát keresők viszont sorozatos elutasításba ütköztek, s csak nagyon nehezen, rengeteg keresés és sikertelen próbálkozás után jutottak álláshoz. A Cigányszövetség címére sok levél érkezett, amelyekben a cigányok arról panaszkodtak, hogy sehol nem veszik fel őket dolgozni, mindenhol elutasítják őket.

„Sok nehézséget okozott műveltségük hiánya, valamint a velük szemben megnyilvánuló előítéletek. A felvételi irodák ablakainál elegendő volt a kezüket bemutatni ahhoz, hogy ne legyen számukra felvétel, vagy csak a legembertelenebb munkákra alkalmazták őket” – írta Gere György visszaemlékezésében.

A munkaügyi kérelmeken kívül még többen fordultak a szövetséghez a rendőrség és az igazságügyi szervek eljárása elleni panasszal, abban a reményben, hogy talán orvosolják sérelmeiket. Sok panasz érkezett a hatóság túlkapasáira.

Fordulat a Cigányszövetségben

1958 nyarán már egyre több jele mutatkozott annak, hogy felettesei elégedetlenek László Mária ténykedésével, a cigányügy megoldását alapvetően másképp képzelik el, mint ő. Nem valószínű, hogy a főtítkár asszony a cigányság nemzetiségi jogainak elfogadtatásáért lépett volna fel – erre

³⁶ BEREY Katalin: i. m. 67.

vonatkozó dokumentum nem ismert –, csakhogy a cigány szegkóvács ktsz-ek, kultúr csoportok, cigány tanulócsoportok támogatását úgy értelmezték a Nemzetiségi Osztályon, mint valamiféle ilyen irányú törekvés előkészítését. Ekkor már a „cigányság nemzetiségi hovatartozásáról” a Pogány–Bán-féle tanulmány elgondolásait fogadta el a pártvezetés.

László Mária konfliktusainak legfőbb forrása valószínűleg az érdekvédelmi tevékenysége volt. Levelezéséből kiderül, hogy az országban 1958 tavaszától lezajlott internálási akció során cigányokat is nagyobb számban lefogtak. Rengeteg olyan panasz érkezett, hogy cigányokat internálnak Tökölre. László Mária 1958. májusi levelében azt írta, hogy tudomása szerint a tököli táborban őrzött személyek negyede cigány. 1958. június 16-án levéllel fordult a Legfőbb Ügyészséghez. Több hónapja tartó országos „tisztogató akcióról” írt, amelynek során ártatlan embereket is internáltak. „Olyan is van, akit a már letöltött büncselekményéért internáltak.” Kérte a belügyminisztert, hogy vizsgálják felül az egyes esetek jogszerűségét. Kifogásolta az őrizeteseikkel szemben tanúsított kegyetlen bánásmódot is. „A felmerült bűnesetek kapcsán alkalmazott szankciókat nem nevezhetem népnevelői munkának.”³⁷ A Belügyminisztériumhoz eljuttatott levelében pedig a tévedésből ártatlanul letartóztatottak ügyének sürgős kivizsgálását kérte.

A szövetség iratai közül előkerült levelek szerint a letartóztatottak családtagjai sokszor hónapokig nem tudták, hová és miért vitték el a férfiakat.³⁸ Azok, akik ismerték az okot, ilyeneket említettek: részegeskedés, szénalopás, lókereskedés, koldulás, közveszélyes munkakerülés, erkölcs-

³⁷ László Mária 1958. június 16-án a Legfőbb Ügyészséghez írott levele megtalálható: MOL XXVIII-M-8. 2. d. „Rendőrségi levelezés” köteg.

³⁸ Részlet egy kiskunfélegyházi asszony leveléből:

„Férjem szept. 28-án letartóztatták és azóta állítólag le is internálták, azt nem tudom, hogy mi a vád elene, és azt sem, hogy kinek a parancsára történt mindez. Az egész cigánytelep lakói tanúk rá, hogy itt a telepen soha nem verekedett, nem politizált, és általában olyan dolgot nem csinált, ami botrányt idézett volna elő. Most már nem tudok kihez fordulni, csak Önökhöz, talán van még egy kis remény a kiszabadulásra. Férjem tégláégetéssel foglalkozott nyáron, télen pedig drótozással, az idén téglát sem tudunk elmenni vetni, így hát a drótozásból éltünk, szűkösen. Ebből bizony csak a napról napra valót tudta megkeresni, és így én bizony semmi nélkül maradtam itt. Gyermekeim igaz nincs, de én beteges vagyok és dolgozni nem tudok.

Nem tudom elképzelni, hogy hogyan lehet egy Embert csak úgy elvinni, most, a Demokráciába, és minden tárgyalás nélkül el internálni. Ez a Múltba így volt, és nem is volt feltűnő, de most, mikor azt mondják, hogy 'Egyik ember annyi, mint a másik, bár a bőre barna vagy fehér', és még sem így van. Egyszerűen elvitték és én azóta sem beszélhettem vele, sőt nem is láthattam. [...]

Még egyszer nagyon kérem az Elvtársnőt, hogy legyen olyan szíves és hacsak egy mód lehet vizsgálja felül ezt az ügyet, hogy tényleg bűnösök-e vagy csak mert cigányok, bosszú az egész.” A levél megtalálható: MOL XXVIII-M-8. 2. d. „Személyi levelezés” egység.

telen életmód. Bár a kérdéskör további kutatásra vár, a fentiekből az derül ki, hogy ekkor a „nem megfelelő életmódot folytatók” – közöttük cigányok – elleni országos megfélemlítő akciót folytatott a hatóság – immár a szokásos rendőri zaklatásoknál keményebb eszközökkel. Mindenesetre azzal, hogy védelmébe vette az internáltakat, László Mária belügyi körökben sok ellenséget szerzett magának.

Valószínűleg ebben az időszakban merült fel, hogy vezetőváltásra lenne szükség a Cigányszövetség élén. De még meg kellett találni László Mária utódát. A szövetség vezetői posztjára mindenképpen cigány kellett. Felmerülhetett a szövetség egyik fiatal előadója, aki jogi egyetemre készült, de a politikai köröknek jobban megfelelt a katonai állományban lévő Ferkovics Sándor, akit feltétlenül megbízhatónak tartottak. Ő 1958 tavaszától társadalmi munkában bekapcsolódott a szövetség tevékenységébe.

László Mária tulajdonképpen maga távozott a szövetségből, miután szabályos lejáratai kampányt indítottak ellene. Mint említettem, Farkas László, a Nemzetiségi Osztály nemzetiségi szövetségekért felelős politikai előadója „rábukkant” olyan adatokra, amelyek szerint László Mária a negyvenes években „fasiszta szervezet” tagja volt. Régi munkatársaitól elszigetelték és olyan légkört teremtettek körülötte, hogy távoznia kellett. Erről így írt Gere György a visszaemlékezésében: „Ezidőtájt Farkas kifejezetten saját kezemmel írt részletes jelentést³⁹ kért tőlem a Szövetség munkájáról, terveimről, elképzeléseimről. Ezt követően 1958. november 16-tól 1959. márciusig mint a Szövetség megbízott vezetője tevékenykedtem Ferkovics beállításáig. [1959 elején a művelődésügyi miniszter kikérte Ferkovicsot a honvédségi állományból.] A kézzel írt jelentéseimet, mint évek múltán, véletlen találkozás alkalmával Pécsi Ilona közölte velem, úgy mutatták messziről László Máriának, hogy azokban több vonatkozásban feljelentést tettem ellene.”

László Máriát tehát 1958 végén méltatlanul meghurcolták. Mindezt azért, mert át akarták szervezni a Cigányszövetséget, és ezt az ő jelenlétében nem teheték volna meg.

Közben, 1958. október 7-én, az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot fogadott el *A nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról*.⁴⁰ A Politikai Bizottság ülésére meghívást kaptak a délszláv, a német, a szlovák és a román nemzetiségi szövetségek vezetői. A Cigányszövetség nem szerepelt a meghívottak között, s még csak

³⁹ Ezt a jelentést nem ismerjük, a Cigányszövetség levéltári iratai között nem található meg.

⁴⁰ MOL M-KS 288. f. 5/98. ó. e. 78–89.

utalás sincs a határozatban a cigányságra vagy szövetségére. Közvetve mégis található ott egy adalék, amely a Cigányszövetséggel is összefüggésbe hozható. A határozat elemezte a nemzetiségi szövetségek tevékenységét. „A nemzetiségi szövetségek általában tagsággal, alapszervezetekkel rendelkező tömegszervezetek voltak. Később ez a jellegük megváltozott, és jelenleg is országos szervek, alapszervezetek, tagság és alapfokú apparátus nélkül.” Korábban a nemzetiségi szövetségek tevékenysége a népművelésre szorítkozott. A határozat egyik célja az volt, mozgósítsák a tömegeket, és politikai agitációt végezzenek köztük.

A Cigányszövetség második időszaka (1959–1961)

A második főtitkár, Ferkovics Sándor 1928-ban született Hódmezővásárhelyen, nyolcgyeremes, igen szegény cigány családban. Makón nőtt fel a cigánytelepen. A négy elemi elvégzése után dolgoznia kellett, napszámos, majd kanász lett. A felszabadulás után egy felhívásra jelentkezett hivatásos katonának. A sorozóbizottság gyengének, alkalmatlannak találta, de amikor elmondta, hogy milyen nélkülözések között él, megszánták és felvették. Ezzel gyermekkori vágya teljesült. „A parancsokat habozás nélkül végrehajtottam. Kezdtém tapasztalni, hogy parancsnokaim nem azt nézik, hogy milyen színű a bőrom, hanem azt, hogy miként teljesítem kötelességeimet. Végtelen boldogság töltött el, amikor előléptettek őrzetővé. Ez olyan tekintetben is változást hozott az életembe, hogy én is parancsot adhattam egyeseknek” – írja önéletrajzi visszaemlékezésében.⁴¹

Kétévi szolgálat után felettesei ajánlására felvették a Kossuth Katonai Akadémiára. Tanulmányai elvégzése után 1951-ben alhadnaggyá nevezték ki, s egy vidéki város tiszthelyettes-iskolájába helyezték szakaszvezetőnek. 1953-ban a hadsereget érintő első létszámcsökkentés során leszerelték. Adóügyi megbízottként dolgozott, majd Pesten segédmunkásként, aztán a Ganz-MÁVAG-nál betanított munkásként helyezkedett el. Az 1956-os forradalom napjaiban jelentkezett a karhatalomba. Innen az Első Forradalmi Tiszti Ezredbe került, ismét hivatásos állományba, s az egyik vegyvédelmi zászlóaljnál lett épületkezelő. A Cigányszövetség megalakulásakor társadalmi munkásnak jelentkezett, s dolgozott László Mária irányítása alatt. Cigány fiatalok alapismereti oktatását szervezte a hadseregben. László Mária távozása után Benke Valéria művelődésügyi miniszter kinevezte őt a Magyarországi Cigá-

⁴¹ BAJOR NAGY Ernő (szerk.): *Életünk – történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 155–166.

nyok Kulturális Szövetsége főtitkárává. 1961-ben – még a szövetség megszüntetését kimondó júniusi párthatározat előtt – nyolchavi szabadságra küldték azzal, hogy keressen magának másikat munkát. Ezt követően diszpécser, közlekedési rendész, üzemőr, tűzrendészeti előadó munkakörökbe töltött be. Párttag volt, tevékenységéért megkapta a Munkás–Páraszt Hatalomért Emlékérmet.

Mint látszik, Ferkovics életpályája jelentősen eltért László Máriaétól. Részben ez volt az oka annak, hogy a vezetőváltással megváltozott a Cigányszövetség arculata is. Az új munkatársak – beleértve az új főtitkárt – nem kapták meg a szövetség alapító dokumentumait, azok a valamikori alapelvekkel együtt „elfelejtődtek”. Az új működési elvek – ha nem is fogalmazták meg formálisan, hiszen új működési szabályzat nem született – már nem emlékeztettek egy nemzetiségi típusú szövetségre. Ferkovics jelentése szerint: „A felettes hatóság utasítása alapján azt kaptuk feladatunk, hogy személyi és egyéb apróbb ügyekben az intézkedéseket csökkentsük és fokozatosan építsük le, mert így eredményesen dolgozni nem tudunk. Legfontosabb feladatunk, hogy az elvi kérdéseket tisztázzuk, és vegyük fel a kapcsolatokat megyei, járási tanácsokkal és társadalmi szervekkel, és úgy fogjunk a munkához, hogy ne érdekvédelmi alapon dolgozzunk, ami addig a Szövetségben megszokott volt.”⁴²

A szövetség tevékenysége a korábbiakhoz képest formálissá vált. Bár a vidéki kiszállások folytatódtak, céljuk már a szervezett adatgyűjtés volt egy tervezett felsőbb szintű állásfoglaláshoz. Ferkovics Sándor elmondta, hogy minden vidéki kiszállás alkalmával fotósorozatot készítettek a helyi cigánytelepekről, amelyeket fotóalbumba rendeztek. Ennek célja a Nemzetiségi Osztály tájékoztatása volt a szövetség munkájáról. Az albumot eddig nem találtuk meg a Nemzetiségi Osztály levéltári anyagában; ha nem semmisítették meg, valószínűleg magánszemély tulajdonában van.

A különböző dokumentumok tanúsága szerint az új munkatársak minden igyekezetükkel próbáltak elhatárolódni a korábbi vezetéstől, annak céljaitól, és László Mária munkájában utólag egyre több hibát találtak. Ilyen kitételek főleg a Nemzetiségi Osztály akkori vezetőjének írásaiban találhatóak. A vezetőváltás előtti Cigányszövetségről így írt Vendégh Sándor:

„Megalakulásakor egyes kérdések tisztázatlanok maradtak, így munkája kezdetben hamis vágányokon futott. Munkájában – valamiféle hamis cigány öntudattól eltelve – olyan tendenciák mutatkoztak, hogy a

⁴² Ferkovics Sándor: Összefoglaló jelentés a Szövetség munkájáról című jelentéséből. Közli: *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből.* I. m. 21.

cigányságot nemzetiségnek ismertesse el, és ebből a hibás koncepcióból kiindulva, a cigány nyelv mesterséges felélesztését, kiterjesztését, cigány iskolák, kollégiumok, állami gazdaságok, tsz-ek, stb. létesítését kívánta megvalósítani, ezáltal konzerválni igyekezett a cigányok különállását, és akadályozta társadalmi asszimilációjukat. Másik kezdeti hiba volt, hogy a problémát önmagára koncentrált és mintegy a cigánykérdés egyetlen és kizárólagos gazdájának tekintette önmagát.”⁴³

Egy másik dokumentum a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának kérésére 1960. október 27-i dátummal kelt összefoglaló jelentés, Ferkovics Sándor aláírásával. Megfogalmazója Marosán Lajosné. (Ő saját bevallása szerint soha nem látott a Cigányszövetség működési körét meghatározó alapító okiratot vagy más dokumentumot, és nem is tudott ilyen létezéséről.)⁴⁴ A jelentés szerint a cigány lakosság félreérti a szövetség feladatát. „Úgy gondolják, azért van a Szövetség, hogy cigány mivoltukat képviselje, és kötelessége, hogy mindenféle ügyes-bajos dolgokban (bírószáki, rendőrszáki, családi, segély stb.) eljárjon.”⁴⁵ A Művelődési Minisztérium kollégiumi értekezletének javaslatára hivatkozva szükségesnek tartotta, hogy átszervezzék a szövetséget, mivel nem volt hatásköre, ellenőrzési és felügyeleti joga. Majd megfogalmazta a szövetség és a Nemzetiségi Osztály együttműködésében fennálló problémákat.

„A vezetői jogkör nincs biztosítva, mert a felettes hatóságunk minden apró napi ügyekbe beleszól, mindent engedélyhez köt, és így önállóságunk nincs biztosítva. Ennélfogva a Minisztérium és a Szövetség kapcsolata sem valami jó, mert a kapcsolatot másképpen képzelem el – úgy, hogy a munkánkat a felettes szerv elvileg, erkölcsileg és politikailag elősegítené, ne pedig apróbb ügyekben gáncsoskodjon. Sértő továbbá részemre az, hogy dolgozóink erőfeszítését Farkas elvtárs nem veszi semmibe, hanem rohammunkának és tűzoltómunkának minősíti. Sértő továbbá az, hogy a sajtó, rádió által kiküldött elvtársakkal folytatandó tárgyalásokat önállóan lefolytatni nem szabad, csak a felettes hatóság jelenlétében, úgyszintén külföldi vendégeket sem tájékoztathatunk, csak a fent említett elvtárs jelenlétében. [...] Én ebben bizalmatlanságot érzek irányomban. A Nemzetiségi osztály által tartott előadások, rendezvények, külföldi tapasztalatcserék, beszámolók, munkaértekezletekre nem hívnak meg, s ezáltal is mellőzést érzek. Úgyszintén abban is, hogy

⁴³ Vendég Sándor: Tájékoztató a cigánykérdés jelenlegi helyzetéről, 1960. július 1. Megtalálható: MOL XXVIII-M-8. 1 d.

⁴⁴ Ferkovics Sándor szóbeli visszaemlékezése (1995).

⁴⁵ *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből.* I. m. 20–29.

fellettes szervünk a vezető megkerülésével, a főelőadóval tárgyal meg minden problémát.”⁴⁶

Nehéz értelmezni ezeket a sorokat, amikor tudjuk, hogy a jelentés a Cigányszövetség munkáját felügyelő Nemzetiségi Osztálynak készült. A főelőadó, Marosán Lajosné úgy emlékszik vissza, hogy a legjobb együttműködés volt közte és Farkas László politikai előadó között, akivel ebben az időszakban már a párthatározat szövegváltozatainak csiszolásán, a különböző felsőbb szintű intézmények képviselőivel való egyeztetésen dolgoztak. Ferkovics Sándornak ebben (Marosánné szerint) semmi szerepe nem volt, mint ahogy önálló írásműveket sem tudott produkálni Marosánné nélkül. A több mint kilenc gépelt oldal terjedelmű összefoglaló jelentés biztosan nem Ferkovics műve. Erre utal a jelentésben megfogalmazott elképzelés az átszervezésről, amit ekkorra már eldöntött tényként kezeltek.

„Elgondolásunk az, hogy a szövetségnek az állami és társadalmi szervek cigányvonatkozású munkáinak koordinálása lenne a fő feladata, a marxizmus–leninizmus alapelveinek megfelelő elvi tézisek kidolgozása a cigányprobléma megoldását illetően. Továbbá a népgazdasági tervek előirányzataiban a cigánykérdésekkel kapcsolatos problémákat beiktatni (például cigánytelepek felszámolása).”

1960 szeptemberében tartották a Művelődésügyi Minisztériumban azt a kollégiumi értekezletet, amelyen Vendégh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője ismertette a különböző politikai, államigazgatási és társadalmi intézményekkel való egyeztetés eredményeként létrejött határozati javaslatot és a hozzá kapcsolódó helyzetjelentést.⁴⁷ Ebben a következők olvashatók az átszervezésről:

„Biztosítani kell a cigánylakosság közötti munka egységes irányítását, a társadalmi és közigazgatási szervek munkájának összehangolását, a társadalmi erők összefogását. Meg kell határozni a szaktárcák feladatait, az egyes tárcák és társadalmi szervezetek képviselőiből országos cigánybizottságot kell létrehozni. Ezzel összefüggésben meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét az országos cigánybizottság titkárságává szervezzük át. A titkárságot állami funkciókkal kell felruházni.”

A szövetség, mint szervezeti forma kényelmetlenné vált a Nemzetiségi Osztály és más szervek cigányügyekkel foglalkozó munkatársai számá-

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Vendégh Sándor: Előterjesztés a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiuma elé a cigánylakosság társadalmi, gazdasági, közegészségügyi és kulturális helyzetéről. (1960. szeptember. 8.) MOL XIX-1-4-g. 48. d. – A javaslat a cigánysággal kapcsolatos nagypolitikai terv kidolgozása során született.

ra. Úgy akarták felszámolni, hogy megtartsák a cigányügyek koordinálásának jogát, a cigánypolitika meghatározásának lehetőségével együtt. Bebizonyosodott ugyanis, hogy ha megmarad a Cigányszövetség, hiába változtatták meg a vezetését, az egyre kényelmetlenebbé váló „panasziroda” megmarad. S valószínűleg Ferkovicsra sem volt már szükség, vezetői státusa teljesen névlegessé vált: nem volt szerepe a párthatározat előkészítésében, de még az értekezleteken sem szólalt fel a résztvevőket köszöntő bevezető mondatokon, illetve a záró köszönetnyilvánításokon kívül.⁴⁸ Valószínű, hogy az összefoglaló jelentést látta, ismerte és aláírta, de nem gondolta, hogy azt adott esetben az ő pozíciójának gyengítésére használhatják. Annyira nem volt tényező ebben a körben, hogy – saját elmondása szerint – akkor sem volt kérdése, amikor minden indoklás nélkül közölték vele a felmondást 1961 tavaszán. Utólag úgy értékelte szereplését, hogy „a mór mehet, a mór megtette kötelességét”.⁴⁹ A Cigányszövetség előadói és a Nemzetiségi Osztály a párthatározat előkészítésével együtt megszervezték a szövetség felszámolását, és minden fennakadás nélkül átalakultak Országos Társadalmi Bizottsággá, megtartva szerepüket a cigányügyek koordinálásában.

2. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról (1961. június 20.)

A párthatározat előkészítése

A Cigányszövetség működésének második korszakában kiformalódott az a stáb, amely bekapcsolódott a párthatározat előkészítésébe. Amint Vendég Sándor, a Nemzetiségi Osztály akkori vezetője a szövetség 1960 tavaszán megtartott bizottsági értekezletén elmondta: a pártközpontban felvetette, hogy feltétlenül szükségesnek látja, hogy „felsőbb párt- és kormánysszervek állást foglaljanak a kérdésben”; erre azt a választ kapta, hogy rájuk bízják a határozati javaslat kidolgozását, azon elvek alapján, amelyek az 1959-es őszi értekezleten – Vendég Sándor beszá-

⁴⁸ Ez derül ki a Cigányszövetség 1960. május 23–25. között megtartott bizottságonkénti értekezletének jegyzőkönyvéből. (MOL XXVIII-M-8. 1 d. 3 t.)

⁴⁹ Ferkovics Sándor szóbeli visszaemlékezése (1995).

molójában – elhangzottak. „Ezeket kell nekünk még világosabban és rövidebben megfogalmaznunk” – mondta.⁵⁰

Vendég Sándornak és a szövetség előadóinak javaslatára elvetették azt a korábbi tervet, hogy a cigány lakosság helyzetét egységes szempontok szerint kidolgozott országos statisztikai adatfelvétel alapján írják le. Valószínűleg kevés volt rá az idő (akkor még 1960-ra tervezték a határozat elfogadtatását), ezért úgy döntöttek: a megyéktől addig kapott jelentéseket fogják felhasználni a jelentés összeállításánál, s majd a feladatok közé sorolják az országos felmérést. A Munkaügyi Minisztérium 1957-es felmérése is megfelelő kiindulópontnak tűnt. A levéltári adatokból kiderül, hogy ismét kérdőíveket küldtek a tanácsoknak. A kérdőívekhez csatolt kitöltési útmutató kikötötte, hogy adatgyűjtéssel, kérdezéssel nem szabad a cigány családokat háborgatni. Mindenképpen el akarták kerülni ugyanis annak a látszatát, hogy valamiféle összeírásról lenne szó – így viszont csupán a tanácsi hivatalnokok ismereteiben bízhattak. Az adatok összesítésének eredményeképpen a cigányok számát 186 536 főben állapították meg.

A párthatározat előkészítésénél a szocialista országok közül Csehszlovákia cigányügyi politikáját⁵¹ tanulmányozták alaposabban, és sok szempontból példaértékűnek tekintették az eredményeit. A csehszlovák oktatásügyi és népművelési miniszter egyik beszédében így nyilatkozott erről: „Eltvársaink a Magyar Népköztársaságból alaposan megismerkedtek azzal, hogyan oldjuk mi meg a cigánykérdést, és a közeljövőben hasonló átmeneti intézkedéseket készítenek elő, mint nálunk.”⁵²

Mi volt a csehszlovák megoldás? 1947-ben országosan összeírták a cigányokat, majd számos helyi rendelkezés és szabályozás született „közhasznú munkavégzésükről”; a tanácsok utasításokat adtak ki a fekete-kereskedelem, a koldulás, a csavargás és hasonló jelenségek tilalmáról. 1948-ban a cigány etnikum képviselői megkísérelték saját kulturális szervezetük létrehozását, a Szlovák Cigányok Egyesületét.

1955–1956-ban széles körű felmérést végeztek a cigánytelepüléseken, amelyeket a nem kívánatos életmód, a fertőző betegségek és járványok melegágyának, az elmaradottság és elkülönülés okozóinak tekintettek. Elhatározták, hogy tervet dolgoznak ki a legelmaradottabb cigánytelepülések felszámolására.

⁵⁰ Elhangzott a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége munkaügyi bizottságának 1960. május 23-i értekezletén. MOL XXVIII-M-8. 1 d. 3 t. 53.

⁵¹ Anna Jurová: Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. *Regio*, 1996/2. 35–56.

⁵² A cigány lakosság között folytatott munka. Dr. Frantisek Kohuda oktatásügyi és népművelési miniszter előadása a Bratislavában 1960. február 26-án tartott aktíván. MOL XXVIII-M-8. 2. d. 6. t.

1958. április 8-án fogadta el a CSKP KB a cigány lakosság körében folytatandó munkáról szóló határozatot, ami a romák erőszakos asszimilációjának kezdetét jelentette. Egyik kitétele így hangzik: „El kell utasítani egyes közművelődési dolgozók azon törekvéseit, hogy az eddigi dialektusokból mesterséges cigány irodalmi nyelvet és irodalmat alkossanak, hogy cigány iskolákat és osztályokat hozzanak létre cigány oktatási nyelvel.” A határozat leszögezte, hogy a cigányok nem alkotnak nemzetiséget Csehszlovákiában. A kitűzött cél asszimilálásuk és beolvasztásuk volt, amit a foglalkoztatásukban, egészségi állapotukban, műveltségi színvonalukban, lakás- és higiéniai körülményeikben mutatkozó fogyatékoságok felszámolásával kívántak megoldani. 1958 októberében törvényt adtak ki a vándorló személyek letelepítéséről.

Bár a csehszlovák intézkedések végrehajtásának módjáról megoszlottak a vélemények, Magyarországon gyakorlatilag átvették őket. (A Szovjetunió cigánypolitikája nem szolgáltatott ilyen közvetlenül átvehető tapasztalatokat.)

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének bizottsági értekezletén még az az ötlet is felmerült, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt cigánysággal kapcsolatos rendeletét és az állami határozatot hivatalosan meg kellene szerezni, s a magyar párthatározat megszületéséig azt kellene irányadónak tekinteni. Nem áll rendelkezésre a csehszlovák határozat teljes szövege, de a Cigányszövetség külföldi anyagai között van több, amely részletesen ismerteti. Ezek alapján megállapítható, hogy a magyar és a csehszlovák dokumentum szellemi rokonságban van egymással. Így a következő tételek mind a kettőben megtalálhatók: a cigányok átnevelése az egész társadalom ügye; a szocialista társadalom kialakulása elérhetetlen a kultúrforradalom nélkül; harcolni kell a lakosság körében elterjedt faji előítéletek, de az idealista álhumanizmus ellen is; meg kell szüntetni a cigányok elmaradottságát és a lakosság átlagos színvonalára kell emelni őket. A cigánykérdés lényegét a társadalomnak is meg kell magyarázni. Be kell kapcsolni a cigány lakosságot a közéletbe; a cigány gyermekek nevelésére nagy gondot kell fordítani, a család ezt a nevelést gyakran gátolja, sőt, néha lehetetlenné teszi; fel kell számolni az analfabetizmust; nagy figyelmet kell fordítani a serdülők nevelésére, mert nagy munkaerő-tartalékot jelentenek; meg kell szabadítani a cigányokat elmaradott életmódjuktól, és rá kell vezetni őket a számukra előnyös kulturális és társadalmi életre. A csehszlovák határozatot és a végrehajtás feladatait elemző tanulmányban található tételek némelyike lényegében egy az egyben vált a magyarországi párthatározat részévé. Így például a következő: „A különböző cigányszokás és tradíció bizonyára igen

érdekes, de a mai világban ez túlhaladott, fékezi és gátolja a cigányok átnevelését. [...] Átmeneti intézkedés olyan osztályok és iskolák létesítése, amelyekben azokat a cigánygyermeket készítjük elő koruknak megfelelő osztályokba és iskolákba való belépésre, akik nem, vagy csak rendszertelenül látogatták az iskolát. [...] Előnyösebbnek látszik, ha eltekin-tünk az önálló cigányegyüttesek alakításától, és a tehetséges cigányokat akár egyénileg, akár együttesen besoroljuk tánc- és énekkarainkba.”⁵³

A határozat előkészítésére 1960 elején a minisztériumok, főhatóságok és társadalmi szervezetek cigányügyekkel megbízott képviselői a szövetség munkatársaival együtt részt vettek a különböző részterületek feladatainak kidolgozásában. Erre a célra a Cigányszövetség és a Nemzetiségi Osztály előadójának vezetésével működő bizottságokat hoztak létre: 1960 tavaszán munkaügyi, művelődésügyi és egészségügyi bizottság működött, s egy csoport csak egyetlen témakör megvitatásában vett részt. Az ügyben érintett legfontosabb intézmények egy része önálló tervezetet nyújtott be a saját területén felmerült problémák megoldására.

A Cigányszövetség 1960. májusi bizottsági értekezletén – mint említettem – vitára bocsátották azt a kérdést, hogy készüljön-e a párt- (vagy kormány-) határozat előkészítéséhez országos statisztikai adatfelvétel a KSH bevonásával. A Nemzetiségi Osztály vezetőjének javaslatára elvetették az országos felmérés tervét – azzal, hogy majd a tervezett határozatban döntenek egy országos cigányfelmérésről. Igaz, akkor még azt gondolták, hogy a határozati javaslatot még abban az évben megtárgyalhatják.

1960 őszére elkészült a Nemzetiségi Osztály és a Cigányszövetség Művelődési Minisztérium Kollégiumának szóló előterjesztése. Ebben a cigányságot szociális kategóriaként írták le, amely speciális életmódhoz kötődik. Ha azt feladják, e szerint a logika szerint megszűnik a „cigány” kategória a társadalomban. Ebből következően minden, ami valamilyen módon a cigány életmódhoz kapcsolódott, felszámolandónak, megszüntetendőnek minősült. A cigány kultúra önálló létezését nem fogadták el, a szokásokat csak a cigány életmód részének tekintették. A cigány kultúra megőrzésére irányuló erőfeszítést azért minősítették károsnak, mert a cigányság elkülönülésének eszközét, s a cigány életmód konzerválására tett kísérletet láttak benne.

„Erdős Kamill barátunkat igazán nem lehet cigányellenességgel vádolni, ő maga írja az effajta cigányokról [a félig letelepedett és vándor-

⁵³ Eva BACIKOVA: Kulturális nevelőmunka a cigány lakosság között. A tanulmány magyar nyelvű fordítása megtalálható: MOL XXVIII-M-8. 2 d.

cigányokról], és azt hiszem, ez elfogadható: »A cigányok nemesnek tartják erkölcsüket, a munkát szégyennek, kóborlásukat pedig emberinek.« E tradíciókra építve nem messze jutunk.”⁵⁴

A cigánykérdést elemző dokumentumokból kiderül: az alapelvek (a cigányság nem nemzetiség, csak úgy fejlődhet, ha beolvad a többségi társadalomba) meghatározzák, miképpen lehet a cigányság helyzetén változtatni. Ha a „cigánykérdés” szociális probléma, akkor a cigányok elmaradottságának szociális összetevőit kell megváltoztatni, s ezzel automatikusan – a cigány életmód megszűnésével – megszűnik a cigány kategória a társadalomban, s legfeljebb „cigány származású személyek” maradnak. A dokumentumok nem is foglalkoznak a társadalomba már beilleszkedett cigányokkal, mert a származás a szocializmus ideológiája szerint érdektelen. A „cigány” megnevezés így a társadalomba még be nem illeszkedett, civilizáción és társadalmon kívüli népeesség szinonimájává vált. Ebben a meghatározásban nem szerepel semmiféle pozitív elem, a cigány csak a kulturálatlansággal, a civilizáció hiányával jellemezhető. Szó sincs arról, hogy a cigány nyelv, a cigány folklór, a cigány szokások, a tárgyi kultúra, a mesterségbeli tudás bármiféle értéket jelentene.

A társadalom és az állam számára „problémát jelentő cigány rétegek” a falu és a város szélén húzódó cigánytelepek lakói, a félig letelepedettek és a vándorlók. Jellemző erre a hosszú időn keresztül használt csoportosításra, hogy nem hívja fel a figyelmet a cigányok különböző nyelvű és eltérő hagyományú csoportjaira. Ez a klasszifikáció a többségi társadalom szemszögéből mutatja a cigányokat, s az asszimiláció fokozatait vetíti rá egy „értéktelen”, „kevésbé értékes”, illetve „elfogadott” értékskálára. (Ugyanez a csoportosítás található a csehszlovák cigányügyi dokumentumokban is.) A beilleszkedés „minőségét” pedig a lakóhely és a munkaviszony határozza meg. Mindkettőn belül három fokozatot különböztetnek meg: a munkavégzésnél állandó vagy alkalmi munkavégzés, illetve a munkától való elzárkózás; és ezt mutatja a „letelepedett”, a „félig letelepedett” és a „vándorcigányok” csoportosítás.

A „problémát jelentő cigányok” kategóriát így magyarázza a pártthározat egyik előkészítő dokumentuma: „A cigányok egyedül néprajzi szempontból alkotnak külön csoportot, bizonyos mértékben etnográfiai csoportot. Számunkra azonban a »cigány« nem mint etnográfiai kategória jelenti a problémát, hanem mint olyan személyek, akik a hagyományos, primitív cigány életmódot élik. Azok, akik a lakosságtól elkü-

⁵⁴ Az idézetek helye Vendégh Sándor hivatkozott előterjesztése „a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiuma elé a cigány lakosság társadalmi, gazdasági, közegészségügyi és kulturális helyzetéről”.

lönülve cigánytelepeken élnek, társadalmilag hasznos munkát nem végeznek, életmódjukkal sértik a szocialista együttélés alapvető törvényeit. Mindezekből következik, hogy a cigánykérdést mint társadalmi jelenséget kell kezelnünk, melynek megoldásához a feltételek adva vannak. A cigánykérdés megoldása tehát elsősorúan nevelési kérdés, melynek sikere nagyrészt a közvetlen környezetben, a társadalmon múlik.”

Majd ennek a tanulmánynak egy másik részében a következő kiegészítést találjuk:

„Akik számunkra a cigányproblémát jelentik, munkakerülők, kupecsek, kereskedők, esetleg kézművesek, legfeljebb alkalmi munkát vállalók. Társadalmunk szocialista előrehaladása azonban ezeket a hagyományos cigány foglalkozást űzőket (például falusi zenészek, ló- és egyéb állatkereskedők, üstkészítők, köszörűsök, teknővájók, szegkovácsok, nem beszélve a jósló asszonyokról és a kéregetőkről) – deklasszálta.”

Az előterjesztés szerint a legfontosabb teendő a munkába állítás és az átnevelés. Az „átnevelés” szóhasználat arra a marxista felfogásra utal, hogy a cigányok elmaradottsága létkörülményeik és tudatuk elmaradottságát jelenti. Helyzetük megváltoztatására mindkettőt meg kell változtatni; körülményeiket állandó munkába állítással (ami lehetővé teszi lakáshelyzetük megváltozását, s ezáltal egészségi állapotuk javulását), tudatukat pedig neveléssel (a gyermekek iskoláztatásával, a felnőttek analfabetizmusának felszámolásával és politikai agitációval).

A tanulmány figyelmeztet arra is, hogy a cigányság nem tartozik a „forradalmi osztályok” közé; ezzel arra utalt, hogy nem láznak, és külső segítségre szorulnak ahhoz, hogy a helyzetükön változtassanak. Mint a szövegben szerepel: „Nem téveszthetjük szem elől a cigányok politikai nevelését sem. Erre objektíve jó alap van, mert a faji üldözések után a cigányság jelentős része bizalommal fordult a párt felé. E munkánkban számolnunk kell azzal, hogy a cigány, még ha falusi is, nem szegényparaszt és nem proletár – főleg nem az tudatában.”

A nevelőmunkának nemcsak a cigányokra, hanem az egész társadalomra ki kell terjednie. (Ez a cigánysággal foglalkozó politikai állásfoglalásokban szereplő „kétirányú nevelés” elve.) Nevelni kell a cigányokat, hogy szakítsanak a régi életmóddal, de nevelni kell a többségi társadalom tagjait is. Nevelni kell a vállalatvezetőket, hogy ne utasítsák el a munkára jelentkező cigányokat, és nevelni kell a dolgozókat, hogy fogadják el őket munkatársnak, szomszédnak, gyermekük iskolatársának.

A Nemzetiségi Osztály és a Cigányszövetség előadói által összeállított előterjesztést 1960. szeptember elején a Művelődésügyi Minisztérium kollégiumi értekezlete megtárgyalta. 1960 októberében valószínűleg en-

nek tanulságaként is döntöttek úgy, hogy az MSZMP KB Gazdasági Bizottságának utasítására a művelődésügyi miniszter adatszolgáltatást kérjen a megyei tanácsoktól a cigányok helyzetéről. (Hasonlóan a Munkaügyi Minisztérium 1957-es felméréséhez.)

„Különös gondot kell fordítani a cigány lakosság azon rétegére, amely még nem illeszkedett be a társadalom életébe, a hagyományos cigány életmódot éli, nem dolgozik rendszeresen, életkörülményei, műveltségi színvonala elmarad a lakosság átlagos szintjétől. Az adatszolgáltatás tehát a problémát képező cigány rétegekről adjon számot, és nem kell ide sorolni azokat a cigány családokat, egyéneket, akik rendszeresen dolgoznak, rendezett körülmények között – cigánytelepeken kívül, a lakosság között elvegyülve – élnek, gyermekeiket iskolába járatják.”⁵⁵

A kérdőíveken kapott adatokat a Nemzetiségi Osztály és a Cigányszövetség előadói összesítették, s részletes jelentést állítottak össze. Ez is a párthatározat háttéranyaga lett.

A határozati javaslat vitája a Politikai Bizottság ülésén⁵⁶

A határozati javaslatot a Politikai Bizottság ülésén Orbán László terjesztette elő. A „vita” során egyedül Kádár János véleményezte az előterjesztést és tett módosító javaslatokat. Az előterjesztés alapján leszögezte: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” A helyi eredmények, tapasztalatok nyomán, amelyeket országjárásai során megismert, megállapította: „Az élet viszi a dolgot a megoldás irányába.” Kiemelte: „számolni kell azzal, hogy a cigányokkal kapcsolatos szemlélet nem változtatható meg gyorsan”, s ezt összekötötte a lakáskérdés megoldásával.

Valószínűleg ebből a megfontolásból változtatták meg a cigányság lakásproblémáinak megoldására tett javaslatot. A tervezet előírta volna a tanácsi szervezeteknek, hogy intézkedjenek az elmaradott cigánycsoportok lakáshelyzetének javításáról, fokozatosan számolják fel a cigánytelepeket, és ne engedjék meg a cigányok további összpontosítását cigány utcákban, cigány negyedekben. A cigány lakosság rendszeresen dolgozó, de még telepeken élő rétegének kedvezményes lakásépítési hitelakciót indítottak volna a korábbi tervezet szerint. E helyett a javaslatok helyett csak a rendszeresen dolgozó réteg lakásigényeinek a községek

⁵⁵ Részlet Benke Valéria 1960. október 17-én, a megyei tanácsok vb-elnökeinek írt leveléből. MOL XIX-I-4-g. 1961. 3. tétel.

⁵⁶ Az *Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* címet viselő jelentés és határozati javaslat, valamint az előterjesztésről szóló vita jegyzőkönyve megtalálható: MOL M-KS 228. f. 5/233. ó. e.

többi lakójával egyenlő elbírálását rögzítették. Ugyanebből a pontból kimaradt a belügyi hatóságoktól származó azon javaslat, hogy „a tanácsok fektessenek fel nyilvántartást a területükön élő kóbor és félkóbor cigányokról, szükség esetén intézkedjenek az összeírt személyek anyakönyvi adatainak rögzítéséről. A személyazonosítás munkájához vegyék igénybe a Belügyminisztérium szerveinek segítségét.” (Ez halvány utalás volt arra, hogy rendezni kell a cigánytelepi lakosokat megkülönböztető fekete személyi igazolványok ügyét, ami ilyen módon kimaradt a párthatározatból.) Kádár János az összeírásra tett javaslatot azzal az indokkal törölte, hogy „éppen azért kóborcigányok, mert nem tudják nyilvántartani őket”.

A Cigányszövetséggel kapcsolatban megállapította: „Az helyes, hogy ez a cigány nemzeti bizottság [sic!] megszűnjék. Cigány kultúregyesület káros volna?” Orbán László válaszához – „Ez is az elkülönülés irányába vinné a cigányokat” – nem fűzött semmit.

A határozati javaslatban szerepelt egy pont, amely a végső szövegváltozatból – a vitából nem derül ki, hogy miért – teljesen kimaradt. Eszerint „Ki kell dolgozni a cigány lakosság szocialista társadalmunkba való beilleszkedésének komplex (gazdasági, szociális és kulturális) tervét. A terv foglalja magába a cigányok munkába állítását, a cigánytelepek felszámolását, valamint az egészségügyi és kulturális ellátottság megjavítását azokon a településeken, amelyeket belátható időn belül megszüntetni nem lehet.”

Az eredeti javaslattal ellentétben végül azt sem javasolták a Minisztertanácsnak, hogy tűzze napirendre a cigánykérdést, és utasítsa munkatervet kidolgozására az illetékes minisztereket és a megyei tanácsokat.

Az 1961-es párthatározat

1961 nyarán a párt legfelsőbb vezető testületében jóváhagyták azt a határozattervezetet, amelyet 1959 végétől a Művelődésügyi Minisztériumban és a Cigányszövetségben készítettek elő. A cigányság helyzetének javításával kapcsolatos feladatok megfogalmazását elsősorban politikai kérdésnek tekintették. A határozat célja politikai alapelvek rögzítése a cigányok helyzetének megítéléséről, valamint társadalmi státusuk és a további feladatok meghatározása volt.

A határozat legfontosabb alapelve a cigányok társadalmi státusának meghatározása. A helyzet felvázolása után a dokumentum rögzíti, hogy a magyarországi cigányság nem nemzetiség: „A cigány lakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik

megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni...”

Már egy korábbi szövegrész helyteleníti az ezzel ellentétes politikai törekvéseket, s nemcsak tévesnek, de egyben károsnak is bélyegzi azokat: „A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány tsz-ek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását, és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”

A leginkább visszahúzó jelenségnek a cigányok társadalmi elkülönülését tartották; valójában ennek megszüntetése volt a cigányokkal kapcsolatos elsőrendű politikai feladat. Az elkülönülés más területeit is megszüntetendőnek ítélték: „Nem szabad megengedni a cigány fiatalok elkülönítését (külön KISZ-szervezet, külön raj, katonai behívásuk indokolatlan elmulasztása stb.).”

A leginkább kárhozottatott elkülönülés terei egyrészt a cigánytelepek voltak, amelyek a társadalomtól való fizikai elkülönülést jelentették. Másrészt az, hogy a cigányok egy része nem vett részt a szocialista termelőmunkában, ami azt jelentette, hogy ellenőrizhetetlen megélhetési forrásokból tartja fenn magát, s ennek alapján feltételezték az élősködő, vagy egyenesen bűnöző életmódot. Ezért szerepel a szövegben, hogy „a cigány lakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van.”

A cigánytelepi élet és az állandó munka hiánya, a társadalmi átlaghoz viszonyított rendkívül nagy szegénység és iskolázatlanság – mindez együtt jelentette a „cigány életmódot”, amely összeegyeztethetetlen volt a szocialista társadalom hangoztatott eszményeivel.

A cigányság számára több évtizeden keresztül megbélyegző hatása volt annak, hogy a párthatározat nem tartalmazott egyetlen, a cigányokkal kapcsolatos pozitív meghatározást sem. Megfellebbezhetetlenül leszögezte, hogy a cigányság nem nemzetiség, de hogy tulajdonképpen mi, azt nem. A határozat szövegében még nem szerepel az előkészítő tanulmányok azon definíciója sem, hogy a cigányság sajátos népcsoport, melyet kizárólag hiányokkal lehet jellemezni. A cigány kultúrára, szokásokra nem tér ki az elemzés. Két utalás szerepel a határozatban. A cigányok meghatározásában megengedően szerepel, hogy „bizonyos néprajzi sajátosságokkal” rendelkeznek, de ez kevés ahhoz, hogy nemzetiségnek lehessen tekinteni őket. A cigányság társadalmi elkülönülésének egyik eszközeként említették a cigány nyelvet, de csak idézőjelben, azt sugallva, hogy cigány nyelv valójában nem is létezik, vagy legalábbis

nem olyan tényező, amelyet figyelembe kellene venni. Ettől kezdve a cigány kultúra megőrzésére vagy fejlesztésére irányuló tevékenységek kiváltották a hivatalos politika rosszállását. Ezen némi rést ütött a cigány klubok, hagyományörző együttesek működése, de ezek létjogosultságát – aktuális érdekek szerint – mindig meg lehetett kérdőjelezni.

A párthatározat szerint a cigányok hagyományos kötöttségei károsak, megszüntetendők, mivel akadályozzák a legfőbb célt, a társadalomba való teljes beolvadást. (A határozat nem tartalmazza az „asszimiláció” kifejezést, de minden előkészítő dokumentum igen.) Az erős családi kötöttségeket is a felemelkedés korlátjának tekintették. „A szülők általában nem fordítanak gondot a gyermekek tanulására, otthonukban pedig a tanulás elemi feltételei is hiányoznak. Ez annál is súlyosabb, mivel a fő figyelmet éppen a cigány fiatalok nevelésére kell fordítani, őket kell mielőbb kivonni a cigány életmódból. A fiatalok könnyebben megértik társadalmunk lényegét és helyzetük megváltoztatásának szükségességét.”

A cigány lakosság életkörülményeinek fokozatos javítása mellett a fejlődés alapfeltételének tekintették az átnevelést. A szociális hátrányokat a „tudati elmaradottsággal” kapcsolták össze, őket „fejlődőképes” és „kevésbé fejlődőképes” csoportokba sorolták. Így a következő részben is: „Hazánk felszabadulásával a cigányok a társadalom teljes jogú tagjai lettek, s a kedvező feltételek pozitív hatással voltak a cigány lakosság leghaladottabb elemeire. Ezek száma azonban még igen kicsi és csak lassan növekszik. Többségük még máig sem tudott megszabadulni a múlt terhes örökségétől.”

A párthatározat ugyanakkor azt is kimondja, hogy a „tudati átnevelés” egyik eleme, hogy „biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, az ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését”.

A határozat elemzi a társadalomnak a cigányokhoz fűződő viszonyát: „Fel kell venni a harcot a lakosság körében még ma is élő helytelen nézetek ellen, amelyek megnehezítik a cigányok beilleszkedését, társadalmi, gazdasági és kulturális felemelkedését. Intenzív felvilágosító munkát kell folytatni mind a cigányok, mind a lakosság más rétegei között.”

Az előkészítő tanulmányokból kiderül, hogy a társadalom átnevelő hatására is számítottak – bár erre való utalást nem tartalmaz a határozat –, elsősorban a lakóközösségekben és a munkahelyi közösségekben. Így sajátos módon éppen azoknak kellett volna jó példával elől járniuk, és neveléssel segíteniük a romákat, akikről a határozat megállapította: „Az emberek nagy része ma még szinte babonás idegenkedést érez a cigányokkal szemben.”

A „kétirányú nevelés” fontos eszközének a sajtót tekintették. A cigányokkal kapcsolatos politikai propaganda a társadalmi szervezeteken kívül a sajtó, a rádió és a televízió feladata lett. (További elemzést igényel, hogy a későbbiekben a tömegkommunikációs eszközök hogyan alakították a társadalom elképzeléseit és értékítéleteit a cigányokról.)

A dokumentum nem tartalmaz semmilyen utasítást arra, hogy a cigányokat, származásuk alapján, bármilyen területen előnyben kell részesíteni a lakosság más csoportjaival szemben. A határozat előkészítői azonban jól tudták, hogy a felhalmozódott hátrányokat néhány területen csak pozitív diszkriminációval lehet csökkenteni. Ennek egyik módja lett volna a határozati javaslatban szereplő kedvezményes lakásépítési hitelakció kifejezetten cigányok számára. Ez az elképzelés azonban azt jelentette volna, hogy származási alapon határozták volna meg az érintettek körét, ami ellentétes volt a szocialista eszmékkel. Származási alapon nem lehetett megkülönböztetni a társadalom egy részét, sem negatív, sem pozitív módon. Valószínű, hogy emiatt maradt ki a határozatból a kedvezményes akció kidolgozásának javaslata, s csupán az egyenlő elbírálás elvét rögzítették: „Az illetékes tanácsi szervek gondoskodjanak róla, hogy a lakásigénylésnél a cigány lakosság azon rétegét, amelyik már rendszeresen dolgozik, a község lakóival egyenlően bírálják el.”

Az asszimiláció másik fontos eszközének gondolták, hogy a cigányok állandó jelleggel dolgozzanak. A pártvezetés rossz szemmel nézte hagyományos cigány foglalkozásokat is. Azt viszont nem tartotta kívánatosnak, hogy a romák az ötvenes években már kialakult ipari körzetekbe ingázzanak, noha a határozatot előkészítő tanulmányokban még az szerepelt, hogy a cigányok átnevelésére az a legkedvezőbb, ha ipari üzemekben foglalkoztatják őket. (Az előkészítő felmérésekből kiderült, hogy a cigányok az ötvenes évek iparosítási hullámából jórészt kimaradtak, mert a szükséges munkaerő a mezőgazdaságból származott. „Munkába állításukat lehetőleg azokban a helységekből kell biztosítani, ahol élnek – szól a határozat. – A jelenleginél lényegesen több lehetőséget kell teremteni az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben történő foglalkoztatásuk fokozatos kiterjesztésére.” A későbbiekben azonban mégis az üzemekben és az ipari vállalatoknál tudták tömegesen elhelyezni a szabad cigány munkaerőt, amit csak ingáztatással lehetett megoldani. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek mindig nagyobb ellenállást tanúsítottak a cigány dolgozókkal szemben, mint a nagyvállalatok és az üzemek.

A párthatározat számos kitétele utalt arra, hogy a magyarországi cigányok és a társadalom többi része (a lakosság és a hatóságok) közötti viszony feszültségekkel terhes, a cigányokat a többségi társadalommal

való érintkezés közben megalázó megkülönböztetések, sérelmek érik. A cigányok „különösen falun – még mindig előítéletek falába ütköznek, s helyenként sok önkényeskedésnek vannak kitéve. [...] Az emberek nagy része ma még szinte babonás idegenkedést érez a cigányokkal szemben. Sok szülő tiltakozik, ha gyermeke mellé cigány gyermeket ültetnek az iskolában. [...] Előfordul, hogy egyes vállalatoknál, szövetkezeteknél a munka elosztása és bérezése, valamint más jogok gyakorlása terén is hátrányos megkülönböztetésben részesülnek. [...] Különösen vidéken – még gyakori a lakosság idegenkedése, sőt kifejezett tiltakozása a cigányoknak a község belső területére való költözése ellen. [...] Esetenként helytelen, erőszakos intézkedések is előfordulnak. [...] Fel kell venni a harcot a lakosság körében még ma is élő helytelen nézetek ellen, amelyek megnehezítik a cigányok beilleszkedését, társadalmi, gazdasági és kulturális felemelkedését.” A határozat 4. pontjában pedig konkrét programként ez áll: „Meg kell akadályozni a sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapásokat.” (Ez a kitétel pedig már nem szerepelt a párthatározat egyetlen kiadásában sem!)

A „hátrányos megkülönböztetések”, az „önkényeskedések” a jelek szerint valóban foglalkoztatták a pártvezetést. Ennek eredményeként született 1962. augusztus 16-án a legfőbb ügyész helyettesének aláírásával a megyei és a fővárosi főügyészek számára – formálisan a Művelődési Minisztérium által kezdeményezett – *A Legfőbb Ügyész 104/1962. számú körlevele a cigány származású magyar állampolgárokkal szemben alkalmazott hátrányos faji megkülönböztetések elleni ügyészi fellépésről* című dokumentum.⁵⁷ A párthatározat a megkülönböztetés eseteire vonatkozó utalásait az ügyészi körlevél példákkal mutatta be, amelyek a Cigányszövetség és a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi osztályának gyűjteményéből származtak. Nem tartalmazza viszont a dokumentum a hátrányos faji megkülönböztetés definícióját, s azt sem, hogy azzal szemben milyen eljárást kell alkalmazni.

⁵⁷ MOL XIX-I-4-g. 47. d. 72. t. (Az irat száma: Legfőbb Ügyészség, 1962. lg. XII. C. 130/1.) A „faji megkülönböztetés” fogalma nem fordult elő a háború utáni jogi szövegekben. Az 1878-as büntető törvénykönyv – amely a háborút követő időszakban érvényben maradt – szükséges korszerűsítését és kiegészítését az 1948. XLVIII. törvénycikkben rögzítették, ennek 19. §-a *A nemzeti, nemzetiségi és felekezeti érzület büntetőjogi védelmét* kodifikálta. 1949-ben az Alkotmány 49. §-a a *nemek, felekezetek és nemzetiségek* szerinti hátrányos megkülönböztetést tiltotta meg.

Az 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről 138. §-a a *Nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni büntetett* címmel a következőt tartalmazza: „Aki valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport tagjának a csoporthoz való tartozása miatt súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz, két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

A cigányoknak a társadalom többi tagjával egyenlő állampolgári státusát az ügyészi körlevél deklarálta, de nem biztosított a sértő megnyilvánulások ellen intézményes védelmet – a megyei ügyészek részvétele a tanácsi végrehajtó bizottságok ülésein például formális intézkedés volt. Ezek miatt a legfőbb ügyész 1962-es körlevele elvi politikai állásfoglalásnak tekinthető, amely a „múlt káros örökségének” tartott faji előítéltektől való hivatalos elhatárolódást volt hivatott dokumentálni.

*

A cigány lakosság helyzetének megjavításáról szóló 1961-es párthatározat évtizedekre meghatározta a cigányokkal kapcsolatos politikai alapelveket. Noha az asszimilációs politika helyességét értelmiségiek már a hatvanas évek végén nyilvánosan megkérdőjelezték,⁵⁸ a politikai állásfoglalásokban csak az 1970-es évek végén jelentek meg engedmények a cigány kultúra javára, s csak 1984-ben született olyan politikai határozat, amely a társadalomba való beilleszkedésnél az asszimiláción kívül megengedhetőnek tartotta az integrációt is: lehetővé tette bizonyos cigány szokások, illetve identitás megőrzését, az identitás elemeinek kiválasztását pedig az érintettekre bízta. Addigra azonban már megmutatkoztak a fent ismertetett politika „eredményei”.

„A községben szétszórta élő muzsikuscigány-családok [...] már évtizedekkel ezelőtt földadták régi életmódjukat, átvették a helyi szokásokat, tisztelik a törvényeket, rendesen iskoláztatják a gyermekeiket, gondolkodó emberekhez illően viselkednek, ezért a lakosság már nem is tartja őket cigányoknak. Teljes egyetértésben élnek mindenkivel, de a többi cigánytól talán még jobban távol tartják magukat, mint a magyarok. Mereven elzárkóznak a három másik csoporttól, s legfeljebb legyintenek, amikor a többiek beilleszkedéséről és társadalmi felemelkedéséről

⁵⁸ *Jegyzőkönyv a cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciáról.* Kiadja a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportja, Budapest, 1969.

Részletek Sipos Gyuláné hozzászólásából: „Nyilvánvaló, hogy az a párthatározat, amely 1961-ben született, módosításra szorul. Feltétlenül javasolnia kell ennek a konferenciának, hogy a *párthatározat szellemét* vizsgálják felül.” (93.) „A magyarországi cigányság társadalmi érdekképviseletét – a Cigány Szövetséget – újra meg kell szervezni. Megérett a helyzet arra is, hogy önálló folyóirat – a tudományok, az irodalom, szociográfia nyelvén – foglalkozzon a hazai cigányság társadalmi életével.” (96.) Részlet Csenki Imre hozzászólásából: „Én azért döbbenek meg a párthatározaton, hogy mi most ezt intézményesen szentesítettük, hogy cigány nép nincs? Cigány nemzetiség nincs?” (100.) „Nem kell köntörfalazni és meg kell mondani – volt már olyan, hogy párthatározat tévedett és megváltoztatták. Azt javasolom, hogy ez a konferencia mondja ki, hogy vizsgálják felül ezt a párthatározatot, mert ezt a kérdést máskülönben nem lehet megoldani.” (103.) A párthatározat alaptételeit bírálta, illetve vitába szállt egyes kitételeivel Szegeő László, Rádi Péter és Sziklai Imre is.

ről esik szó. Mindenre rá lehet őket venni, csak arra nem, hogy közénk menjenek” – írja Békési József szociográfiájában⁵⁹ az öcsödi cigányokról.

Az idézet nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalomban milyen mélyen gyökerezett a „cigány életmód” azonosítása a cigánysággal, s az elképzelés, hogy akik a többséghez hasonló normák szerint élnek, azok már legfeljebb „ránézésre cigányok”. Mutatja azt is, hogy a cigányságot, mint származási, etnikai kategóriát, valamint a cigányok sajátos, értékekkel rendelkező hagyományait nem ismerték el. Az idézett szövegrész a megosztó politika „eredményét” tükrözi: azok, akik a társadalomba való beilleszkedés egyes fokozatait elérték, lenézték a többieket, és nem vállaltak velük közösséget. Csak a nyolcvanas években kezdett aktivizálódni néhány roma értelmiségi, akik a cigányság öntudatra ébredésében látták a felemelkedés kiindulópontját, s később ők generálták a cigány önszerveződést.

⁵⁹ BÉKÉSI JÓZSEF: *Cigányok a Körösök mentén*. Békéscsaba, 1985. 8.